

Egy előkerült kéziratos énekeskönyv: a Szádeczky-Miscellania

A *Magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–1840)* 1963-ban még „ismeretlen helyen” lévő gyűjteményként jelezte a 251. sorszám alatt nyilvántartott *Szádeczky-Miscellaniát*.¹ A korábban Szádeczky Lajos, kolozsvári egyetemi tanár (1859–1935) tulajdonát képező énekeskönyvet egy hiányos másolat alapján tette közzé 1955-ben Varga Imre.² Az 1935 óta lappangó, értékes gyűjtemény most ismét hozzáférhető a kutatók számára. A budapesti Akadémiai Könyvtárban mikrofilm-felvételen, a szegedi Egyetemi Könyvtár Kézirattárában a kiáztatott kötetstábla-törödékekkel együtt eredetiben tanulmányozható.

A 8° alakú kolligátum gerincén benyomott cím olvasható: „VERSUS HUNGARICI”. A kötetstábla belső oldalán olvasható, Szádeczky Lajostól származó ceruzás bejegyzés „versus Hungarici” formában megismétli ezt. A rendkívül megviselt állapotban lévő kötés miatt a gyűjteményt az Országos Széchényi Könyvtár Restaurátor Műhelyében újra kötötték, a régi kötetstáblákat pedig kiáztatták. Ekkor kerültek elő az első táblából a Varga Imre által még nem azonosíthatott alábbi „bejegyzéstörödékek”: „Papatús M... habet Archidiaconus...¹ Deum Tatrem (!) Patrum fecit di...² Epigramma in Librum Luthe[ri]”³ Et habet Ausonium liber hic, Ergaque...⁴ Et habet Haebraeum, praeterea[que]...⁵ Id est Litera R latine pronu...⁶ graece Ro, Haebraice Rés,...⁷ E Luther-ellenes versikét tartalmazó kötetstábla-törödékek után, az I. ép oldalon fent, ceruzával írt, X alakú pecsétnyomattal érvénytelenített leltári szám (A. 172), alatta pedig korabeli bejegyzés: „Anno 1801. Die 26a Aprilis.” olvasható. Az ezt követő II. oldal üres, a III-on XVIII. század kéztől származó bejegyzés: *Miscellania*. A IV. és V. üres oldal után a VI-on látható metszettel kezdődik Phaedrus és Fl. Avianus *fabuláinak*, Homérosz *Batrachomyomachijájának* 1753. évi, padovai kiadása. A mű címlapján és annak verzóján átütött leltári számok (1016, II/1475 és Szakleltár 223, illetve Szegedi Tudományegyetem Magyar Történeti Intézetének Könyvtára. Lelt napló: n: VI. sz. csoport: 2700) láthatók. A verzóra ütött *Szegedi Tudományegyetem Magyar Történeti Tanszéke* köriratú bélyegző a nyomtatvány 99. és 243., valamint az új számozású kéziratos rész 85, 117, 315, és 336. oldalán is szerepel.

A kolligátum második része tartalmazza a *Szádeczky-Miscellaniát*. A négyhasábos, bordázott papíron lévő vízjel a 34., 35., 54., 238., 274., 291. és 327. oldalakon sajnos csak törödékes részletben látható, így nem lehet biztonságosan meghatározni. Az énekeskönyv datálásához azonban új adatként járul a hátsó borítótáblából előkerült – bejegyzést sajnos nem tartalmazó – adóívtörödékek. A kötésnél felhasznált papírszelet felirata „Contributio Anni 1776”, arra enged következtetni, hogy a kolligátum 1776 előtt nem keletkezhetett, tehát a versekkel már beírt és/vagy üres lapok ez évben, vagy ez után kerülhettek együvé a nyomtatvánnyal. Varga Imrének azt az állítását, hogy az énekanyag összeírásának helye Erdély, alátámasztja a hátsó kötetstáblából kiáztatott sormutató jellegzetes erdélyi földrajzi nevek – Székelyudvarhely, Királyudvarhely – említésével. A *Miscellania* több helyütt (74., 80., 82., 112–3., 115., 126., 130–3., 138., 140–1., 198., 200–1., 217–8., 277., 230., 233–4., 249., 257., 264., 296., 298., 302–3., 305–6., 312–333.) őrzi névadója, egykori tulajdonosa sötétkék tintás, tintaceruzás vagy ceruzás bejegyzéseit. E bejegyzések zöme az énekeskönyv nyomtatásban megjelenített anyagának bibliográfiai adatait tartalmazza, csak elvéve akad közte textológiai jellegű.

Varga Imre énekeskönyv-rekonstrukciójának időtálló voltát jelzi, hogy most, az eredeti előkerültével sem szorul lényeges korrigálásra kiadása. Fel kell viszont hívnunk a figyelmet, hogy az eredeti alapján most már lehetőség nyílik betűhív szövegeközlésre, eredeti osztást tükröző verssor-törödelésre, s hozzáférhetőkké váltak a közöletlen latin versek is.

Nem célunk az eredeti szerint átírni Varga Imre közlését. A továbbiakban csupán egy-két elírásra utalunk vagy szöveghiányt pótolunk. Az első szám a *Szádeczky-Miscellania*, a []-ben levő a Varga Imre által kiadott szöveg lapszámát mutatja. A javításokat vagy pótlásokat ékezetekkel, máskülönben betűhíven adjuk.

13–14. [18.] Vargánál helytelen lapszám. A 77. lapon szereplő 4 soros vers [19.]-en hiányzó sora: „Által kellett mened sok nyomorúságon.” A 81. [20.] lap versének címe: *Más*. A 177. [34.] lapon az *O juvena mollis flos vix dum crescit evanescit* sorkezdetű vers címe: *De Morte*. A kiadó a rendelkezésre álló másolat alapján tévesen tulajdonította ezt a címet az előző lapon [33.] említett versnek. Nem a 178., hanem a 177. oldalon kezdődik az *Alia* jelzésű latin ének. A 229. [55.] oldalon kezdődő vers címe: *Más*. A 301. lapig tartó számozás XVIII. századi kéztől való, Szádeczky sötétkék tintás számozása a 302. oldallal kezdődik. A 305. [67.] oldalon a teljes cím: *Az Huszár Úr Éneke*. A [69.] oldalon hiányosan közölt vers kiegészítve: „Hogy állítasz, s valamíg élek. (...) Szabad szárnyán az kinek tetszik *hadd | járjon tsak Compagnia tételt* töllem ne várjon.” A 333. [73.] oldalon levő vers kiegészítve: „Húzzad Czigány az Nótát, | Ne kímélyed az húrját, | majd megadom az árrát, | majd megadom az árrát.” A 334. [74.] oldalon olvasható vers alatt mintegy másfél sornyi, olvashatatlan, réjaszerű szöveg van. Alatta nevet nem tartalmazó bejegyzés: „Possessor hujus Libri.”

A hátsó kötetstábla kiátatása után került elő a 337. lap túoldaláról (337+1) és a következő oldalról (337+2) az énekeskönyv sormutatoja, mely több, kéziratunkban már nem szereplő, valahogyan elkallódott énekre utal, ugyanakkor több benne levőt nem tüntet fel. Itt kell megjegyeznem, hogy a kötés régi állapotában mintegy száz oldalnyi hiány-wolt megfigyelhető a kolligátum első részét képező nyomtatvány és a második, kézíratos rész között. A sormutatóban jelzett énekek feltételezésünk szerint ebben lehettek. A hátsó kötetstábla töredéke (337+1): (K... jara) |¹ S Úgy tánczolnak s úgy dombolnak |² {Székjely Udvarhely, Király Ud- |³ varj hely] s. az Nagy Palotában |⁴ ... Király- |⁵ U[⁶dvarh]jely |⁶ <dratul ... di dan ... reg ... dadida dan da |⁷ dida dandam |⁸ Isten hozád Erdély Ország |⁹ Ámbár Nékem nintsen kéntsem |¹⁰ <Angyal Vagy madár ki amaz |¹¹ <Árván sirván |¹² Szívem fájdalmai ujjulnak |¹³ <Őszi harmat után |¹⁴ Szántotta a |¹⁵ Virgo formosa gyepet, |¹⁶ Vi-lágot ki ismeri |¹⁷ <Íffiuság Sólyom Madár |¹⁸ Változással. Vidám kedvem |¹⁹ Török Síp |²⁰ Csak azt

¹ STOLL Béla *A magyar kézíratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–1840)*. Bp. 1963. 151–152.

² SZÁDECZKY-Miscellania *Egy XVIII. századi versgyűjtemény ismertetése*. S.a.r.: VARGA Imre. Bp. 1955.

^{3–8} Valószínűleg egyazon ismeretlen ének versszakát alkotják.

⁹ Vö: VARGA i. m. 31., 57.

¹⁰ Az Amade-ének változata énekeskönyvünkben: 236–237.

¹¹ Szövege a 198. oldalon.

¹² Az Amadénak tulajdonított vers szövege a 231|b–233|b. oldalon.

¹³ Szövege a 253–254. oldalon.

¹⁴ Az *Őszi harmat után* szövegváltozata a 229|b–230|b. oldalon. A *Szántotta a | gyepet* |¹⁵ bejegyzés valószínűleg tréfás kedvű XVIII. századi olvasótól származik. Ilyen sorral kezdődő énekről nincs tudomásunk.

¹⁵ Szövege a 232., 233., 224|b–228|b. oldalon.

¹⁶ Szövege a 224–225. oldalon.

¹⁷ Szövegrészlete a 141., teljes szövege a 218–222. oldalon.

¹⁸ Szövege a 214–217. oldalon. A *Vidám kedvem* szövege nem szerepel a *Szádeczky-Miscellania* darabjai közt. Két változatát is feltünteteti viszont STOLL i. m. 489.

¹⁹ *Ismeretlen ének*

²⁰ Szövege a 138. oldalon.

szánom bánom |²⁰ Igen könnyen hajlik az Nádszál a |²¹ szélnek, a hol nem |²² (Fenékkel felfordult már az egész |²³ világ) |²⁴ Ördögputa kis Menyecske |²⁵.

A 337+2 oldal töredékei: (Bolondság embernek ég ellen kapdosni) |²⁶ Bolondság volt Nádhoz bízni |²⁷ (Induly el kis Paripám) |²⁸ Őszi harmat után Végre Mikor osztán |²⁹ fúdogál az hideg, fúdogál az hideg szél |³⁰ [Nem sok idő] múltán sárgul huldogál- |³¹ [ván Lassan las]san az Levél... |³² Zöld erdő harmattát Piros csiz- |³³ [mám nyo]mát hóval fedi be az |³⁴ [Szél hóval fe]di be az Szél. |³⁵⁻³⁷ [Megholt fele]ségem) |³⁸ ... hová lettél |³⁹ Gyászos életemet |⁴⁰ ... ult) Változással |⁴¹ kedv mulással |⁴² ... nda |⁴³ [Ebugatta] Czigányának |⁴⁴⁻⁴⁵ [Magyarország]ban jer Pajtás.) |⁴⁶ [Szívem fájd]almi ujjulnak |⁴⁷ ... kegyese) |⁴⁸ ... lok hiteddél) |⁴⁹⁻⁵⁴.

Téglásy Imre

Szőnyi Benjámín és a fiziko-teológia

A XVIII. század második felének legnépszerűbb református énekszerzője Szőnyi Benjámín hódmezővásárhelyi prédikátor: csupán *Szentek hegedűje* című, először 1762-ben kibocsátott, majd többször bővített gyűjteménye (a költő 1794-ben bekövetkezett haláláig) tíz kiadást ért meg. Verseinek ez a nagy kelendősége arra utal, hogy késő-barokk vallásos lírája viszonylag széles olvasóközönség igényeit elégítette ki, s valószínűleg jelentős mértékben hozzájárult az említett olvasói rétegek tudatának formálásához. Napjainkban, amikor a kutatás egyre több figyelmet fordít a szerényebb esztétikai értéket képviselő, ám nagy elterjedtségük miatt művelődéstörténeti szempontból korántsem elhanyagolható alkotásokra, indokoltnak tűnik, hogy kísérletet tegyünk a Szőnyi Benjámín műveiből kibontakozó természetfelfogás pontosabb meghatározására. Már csak azért is, mivel – mint Szauder József kimutatta¹ – Szőnyi munkássága szerves részét képezi annak a folyamatnak, amelyik Csokonai

²¹⁻²² A 131–136. oldalakon olvasható *Continuatio cantionis Gyászos életemet* feliratú vers 7. versszakának első két sora.

²³⁻²⁴ Szövege a 115–116. oldalon.

²⁵ *Ismeretlen ének*

²⁶ A *Bolondság embernek titkon gerjedezni* kezdetű ének ismeretlen változata lehet. Vö: STOLL i. m. 453.

²⁷ Gyűjteményünkben nem szerepel. Vö: Stoll i. m. 453.

²⁸ Szövege a 129–130. oldalon.

²⁹⁻³⁷ A 14. sorban említett vers első versszaka.

³⁸ Talán a 217–218. oldalon lévő magyar-latin feleségcsúfoló címe.

³⁹ Azonosíthatatlan ének.

⁴⁰ Szövege a 83–87. oldalon.

⁴¹⁻⁴² Szövege a 214–217. oldalon.

⁴³ Töredék.

⁴⁴ Szövege a 127–129. oldalon.

⁴⁵ Hiányzó sor.

⁴⁶ Szövege gyűjteményünkben hiányzik, nótajelzésként történi rá utalás a 306. oldalon lévő versnél.

⁴⁷ Szövege a 253–254. oldalon.

⁴⁸ Töredék.

⁴⁹⁻⁵⁴ Töredékek.

¹ SZAUDER József, „Az estve” és „Az álom” keletkezése, In: *Az éj és a csillagok*, Bp. 1980. 260–261.

filozófiai költészetét készíti elő. Imre Mihály nemrég közzétett tanulmánya érdekes adatokkal illusztrálja, milyen élénk kapcsolatban állott Szőnyi a korabeli tudomány jeles képviselőivel.²

A hódmezővásárhelyi lelkész egyik legfőbb törekvése az, hogy olvasóit a természet nagyszerűségének bemutatása révén vezesse el a világ teremtőjéhez. A gondolat igen régi: már a *Zsoltárok könyve* is arról beszél, hogy „Az egek hirdetik Isten dicsőségét” (19:1), az Újszövetségben pedig a *Rómaiakhoz írt levél* szögezi le a leghatározottabban: „[. . .] ami benne láthatatlan: örök ereje és isteni mivolta, arra a világ teremtése óta műveiből következtethetünk.” (1:20).³ A természet csodálatos voltából Istenre való következtetésnek ez a Bibliában gyökerező eszméje a XVII. század tudományos – elsősorban fizikai – eredményeinek nyomán új történeti összefüggésben jelentkezett. Az anyagvilágnak egyre több, egzakt módon kifejezhető törvényszerűségét sikerült feltárni, ennek nyomán pedig az apologetika is új lehetőséget látott abban, hogy a törvényszerűségek részletes bemutatásával egy, a világ-egyetemet értelmesebben elrendező Isten létére következtessen. S bár maga Newton azon az óvatos véleményen volt, hogy a fizika csupán egyre közelebb viheti az embert a világ természetfölötti okához, de ennek az oknak azonnali megismerését nem várhatjuk tőle,⁴ mégis épp az ő követői és propagátorai közül kerültek ki azok, akik – mint William Derham – a legelkesebb művelői lettek a természettudományos felfedezéseket közvetlen hitvédelmi célokra felhasználó fiziko-teológiai irodalomnak. Az alábbiakban mindenekelőtt arra keresünk választ: milyen mértékben teszi magáévá Szőnyi Benjámint a fiziko-teológia törekvését egy korszerűbb apologetika megteremtésére? Másképpen fogalmazva: mennyit sikerül Derham és a többi, általa olvasott szerző révén megértenie korának természettudományából, s egyáltalán: hogyan értékelhető az a természeti világkép, amelyet verseivel oly széles körben tudott elterjeszteni?

Ami a „természet” fogalmát illeti, Szőnyi világosan fölismeri azt a veszélyt, amelyet a szó laicizált értelmezése a hívő ember számára jelent. *Istenek trombitája* című kötetében (1790) élesen kikel azok ellen,

„A' kiknek nem szent írás a' Vallások;
„Hanem természet, mellyben van romlások.”⁵

A strófához fűzött lábjegyzete szerint az úgynevezett „naturalismus”-ra gondol: ez a XVIII. századi terminológiában olyan (lényegében materialista) filozófiai rendszert jelentett, amely – hogy Mátrai László meghatározását idézzük⁶ – „a világ végső és egyetlen magyarázó elvének a természetet ismeri el”, s amelynek Holbach a legtipikusabb képviselője.⁷ Szőnyi felfogása szerint (aki a „naturalismus”-t egyébként már 1774-ben is kárhóztatta⁸) nemcsak hasznos, hanem – a szóban forgó veszély elkerülésére – kifejezetten szükséges az anyagvilág vizsgálatát a vallási megfontolások szolgálatába állítani. Éppen ebből a szempontból, s nem elavultsága miatt kifogásolja Wolfgang Frantzenak Miskolczi Csulyak Gáspár által (még a XVII. század végén) *Egy jeles vad-kert* címmel átültetett munkáját, amely

² IMRE Mihály, *Szőnyi Benjámint levele Jakob Christoph Beck baseli professzorhoz 1776-ból*, Itk 1981. 67–72.

³ Bibliai idézeteinket a Szent István Társulat által 1976-ban megjelentetett kiadásból vesszük.

⁴ „Utique si verus omnis factus in hac philosophia progressus non quidem statim nos ducit ad causae primae cognitionem et certe propius propiusque nos ad eam perpetuo adducit, eaque res permagni est aestimanda.” *Quaest. Opt.* XXVIII. Idézi Léon BLOCH, *La philosophie de Newton*, Paris, 1908. 495.

⁵ L. *Az el-esett Angyalok bűnééről* c. vers 15. szakaszát.

⁶ HOLBACH, *A természet rendszere*, Bp. 1954. MÁTRAI László 89. jegyzete az 535. lapon.

⁷ A természet fogalmával kapcsolatos vallási fenntartásokra nézve l. Jean EHRARD, *L'idée de nature en France dans la première moitié du XVIIIe siècle*, Paris, 1963. 58.

⁸ A *Gyermekek fisisikájának* előszavában, * 5r. (A lapszámok itt és a továbbiakban mindig a mű 1774-es kiadására utalnak.)

az állatoknak „csak történelmi szemléseiben állapodik meg többkire”, s az olvasókat nem vezeti mindenütt „a’ bölts Teremtőnek azokban ki-tetsző tökéletességeinek tudására.”⁹

Szőnyi Benjámint valószínűleg az 1743-tól 1745-ig tartó németországi és hollandiai tanulmányútján találkozott a fiziko-teológia irányzatával.¹⁰ s már ekkor megismerhette William Derham, Bernard Nieuwentyt, Friedrich Christian Lesser, Johann Albert Fabricius s talán Charles Rollin nevét is. A *Szentek hegedűjé*-nek 1762-es első kiadásában azonban még csak egyetlen egy versből derül ki nyilvánvalóan ez a hatás: a XXXIX. számúból, amely Szenci Molnár Albert nyolcadik zsoltárának a dallamára (de kilenc helyett negyvenkét strófában) *Az Istennek a’ természetben lévő munkáiról* szól.¹¹ Gondolatmenetében még ez sem követi a fiziko-teológiai művek módszerét, amelyek egy-egy tudományszak problematikájának a rendjében haladva tárgyalják témájukat, s a bibliai idézeteket mintegy az elmondottak megerősítéséül használják fel. Szőnyinél épp fordítva történik: az énekszerző a zsoltárnak, pontosabban a keretül szolgáló nyolcadiknak és a középpont felhasznált száznegyediknek a felépítése szerint halad (a száznegyedik zsoltárét részben megváltoztatva¹²), s ehhez fűzi a fiziko-teológiai ihletésű gondolatokat. A szöveg rendező elvét tehát nem a természettudomány, hanem a Biblia szabja meg.

A zsoltárok mondanivalójának Szőnyi által való kiegészítését csupán két jellemző példával szemléltetjük. A 8. zsoltár 4. verse így hangzik:

„Bámulom az eget, kezed művét,
„a holdat és a csillagokat, amiket te alkottál.”

Szőnyinél ez tizenkét sorra bővül:

„2. Tsuda a’ Nap, Hold és Tsillagok fénye,
Kiknek olly állandó minden törvénye:
Hogy járások soha el-nem bomlott,
Tsak egy-is közzülök el-nem romlott.

3. Nem kellett nékik semmi szaporítás,
Avulás sem vólt, nem kellett ujjítás:
A’ miben a’ Fő Mester meg-hagyta,
Sok ezer nap el-nem fogyathatta.

4. A’ Nap az Esztendőt, éjjelt és napot,
A’ Hold pedig mérsékli a’ Hó-napot:
Egyik sem siet, sem nem maradoz,
Követi a’ mit a’ szabott rend hoz.”

Ismeretes, hogy a Naprendszernek a teremtés óta változatlan mozgástörvényeit, kezdettől fogva fennálló rendjét a newtoni fizika hangsúlyozta ilyen erősen, kétségbe vonva ezzel az égitestek keletkezésére vonatkozó descartes-i örvényelméletet. Newton felfogását Derham *Asztro-teológia* című

⁹ *Gyermekek fisikája*, 71. (A „történelmi” a kor szóhasználatában „leíró”-t, azaz „természettudományi”-t is jelent; vö. a francia „histoire naturelle” kifejezéssel.)

¹⁰ SZAUDER József, i. m. 259.

¹¹ *Szentek hegedűje*, 1762-es kiadás, 92–97.

¹² A nyolcadik zsoltár elején ugyanis az égitestekről van szó, amit Szőnyi a száznegyediknek a közepéről a Holddal és a Nappal kapcsolatos rész mondanivalójával told meg, majd az így kettévágott száznegyedik zsoltárnak először az eddigiek logikus folytatását jelentő második felét használja föl, s csak ezután tér rá az első felének átköltésére.

munkája is népszerűsítette, amelyre Szőnyi a későbbiek során többször hivatkozik.¹³ A 8. zoltár 5 – 9. versében ez olvasható:

- „5. Mi az ember, hogy megemlékezel róla,
az emberfia, hogy gondot viselsz reá?
6. Majdnem isteni lényé teted,
dicsőséggel és fönséggel koronáztad.
7. Hatalmat adtál neki kezéd műve fölött,
mindent lába alá vetettél:
8. minden juhot és barmot, a mezők vadjait,
az ég madarait s a tenger halait,
9. mindent, ami a tengerek ösvényén kering.”

Szőnyi a 7–8–9. verset ezúttal gyorsan intézi el, hiszen költeményének a (104. zoltárra épülő) közbeeső részében már hosszan beszélt az élőlényekről és azok hasznáról az ember javára; jócskán megtoldja viszont a hatodik vers mondanivalóját:

- „35. Az emberre fordúljon már az elme,
Melly minden állatoknak fejedelme.
E' szörnyű világnak kis summája,
A' Mennyei Mester bölts munkája.
36. Lelke, Teste munkája és mozgása,
Tsudával rakva nints ég alatt mássa.
Lelke esmérete nagy szövétnek,
Embereket meg-feddi ha vétnek.
37. Az artzúlatban emberek szavában,
Tsuda külömbség kezek irásában,
Még járásokban-is e' ki tettzik:
Nem hibáznak, a' kik ezt meg jegyzik.
38. Isten világa az érzékenységek,
Mellyeknek bennünk ez bizonyos végek,
Egyet mástúl hogy meg választhassunk,
És külömbséget tenni tudhassunk.”

Egy kis túlzással azt mondhatnánk, hogy ez a néhány strófa nem egyéb, mint Derham *Fiziko-teológia* című munkájából az embert tárgyaló ötödik könyvnek a tartalomjegyzéke: ott ugyanis az első fejezet az ember lelkéről szól, a másodiktól a nyolcadikig terjedők az ember testéről, tagjairól és azok összehangolt mozgásáról, a kilencedik pedig az emberek között az arcbán, a hangban és a kézírásban mutatkozó különbségekről,¹⁴ amelyek nélkül elképzelhetetlen volna a társadalom, hiszen például a

¹³ Pl. *Gyermekek fisikája*, 102.

¹⁴ A *Fiziko-teológia* ez utóbb említett fejezetének címe az 1730-as hamburgi német kiadásban: „Von der Unähnlichkeit die an den Gesichtern, an der Stimme, und der Handschrift bey den Menschen anzutreffen”, 821.

gonosztevőket senki sem ismerné föl, s még egy végrendelet hitelességét sem lehetne megállapítani . . . Az a tény, hogy Derham művéből ezt a csaknem száz lapot kitevő anyagot Szőnyi három-négy versszakkal intézi el, megerősíti azt az érzésünket, hogy költészetének ebben az első szakaszában a fiziko-teológiai műveltség többnyire inkább csak színezi, mintsem hogy meghatározná az alapjában véve bibliai szövegekre épülő természetábrázolást.

A fordulat az 1770-es évek elején következik be, amikor Szőnyi Benjámín (valószínűleg német változat alapján) magyarrá dolgozza át, majd 1774-ben megjelenteti a janzenista Charles Rollin *De la manière d'enseigner et d'étudier les belles lettres* című nagyszabású pedagógiai művének egyik fejezetét, a *Gyermekek fizikáját*.¹⁵ A „fizika” szó itt – etimológiájának megfelelően – „a természet vizsgálata”-t jelenti, amelynek a gyermekeket el kell vezetnie a teremtő Isten nagyságának fölismeréséhez. Szőnyi, aki korábban főképp csak olvasója volt a fiziko-teológiai irodalomnak, a fordítói munka során mintegy „belülről” kezdi látni azt, nem csupán átültet, hanem együtt elmélkedik a szöveg szerzőjével, annak gondolatait más auctorokból vett idézetekkel is kiegészíti,¹⁶ sőt, az így magáévá hasonított mű egyúttal új versek írására ihleti, amelyeket a *Gyermekek fizikájával* egy kötetben közöl, majd a *Szentelek hegedűjének* további kiadásaiba is fölveszi őket. Ezek már nem egyszerűen fiziko-teológiai utalásokkal kibővített zoltárparafrazisok, hanem a szó szoros értelmében vett fiziko-teológiai költemények. Tematikájuk egyébként nem fedi a Rollin-fordításét (amely a növény- és az állatvilág jelenségeit tárgyalja), inkább kiegészíti azt. Szőnyinek a kötetben szereplő versei *Az Égről, A' Kerek Földről, A' négy Éltető Állatokról* (= a négy őselemről), *A' Szivárványról, Az emberi testben meg-tetsző Isteni böltsességről*, valamint *Az emberi testnek állása módjáról* [. . .], *a' test' és léleknek egymással tartó természeti köteleiről* szólnak.

Milyen természetfelfogást képviselnek és terjesztenek a szóban forgó versek?

A fentiekben már utaltunk arra, hogy Szőnyi ugyanolyan nyomatékosan hangsúlyozza az égitestek mozgásának a teremtés óta változatlan törvényeit, mint a Derham által népszerűsített newtoni fizika. *Az Égről* szóló költemény közelebbi vizsgálata azonban arról győz meg bennünket, hogy szó sincs Newton kozmológiai tanításának következetes átvételéről. Az angol fizikus nyomán például Derham *Asztro-teológiája* az állócsillagokat egy-egy lehetséges bolygórendszer középpontjának tekinti: a világegyetemben tehát sokezer Nap létezik, ami Isten még nagyobb dicsőségét bizonyítja.¹⁷ Szőnyinél viszont

„A' Nap tüze minden tüznél
Ezerképen fényeseb',
Minden tsillagok fényénél
Tündöklőbb és éleseb' [. . .]” (89.)

¹⁵ A szakirodalom következetesen megemlíti a *Gyermekek fizikájának* egy állítólag 1766-ból való első kiadását. Ennek eddig egyetlen könyvtárunkban sem sikerült a nyomára bukkannom. Szőnyi előszava egyébként 1774 pünkösd havában kelt, s nem utal arra, hogy a művet már korábban is kibocsátotta volna. – A németből való fordítás valószínűségére a sok közül csak egyetlen példa. Rollin így nevezi a párizsi tudományos akadémia égisze alatt megjelenő értekezéseket: „Mémoires de l'Académie des sciences” (1736-os amszterdami kiadás, IV. 321.), ugyanez Fabricius német nyelvű tolmácsolásában (amelyet a Derham-féle *Fiziko-teológia* 1730-as hamburgi kiadásának kiegészítéseként közölt): „Memoires der Königl. Parisischen Academie der Wissenschaften” (XLI.), Szőnyi azonban ezt visszafordítja franciára, mintha onnan idézné: „Memoires de sciences de l'Academie Royale” (69.). A „Royale” szó feltehetőleg a német „Königlich” nyomán kerülhetett ide.

¹⁶ Az 51–52. lapon pl. csaknem egy teljes oldalt idéz Pliniustól, a következő lapokon pedig Derhamtól, Galenustól és Hübner *Lexiconjából* vesz át adatokat.

¹⁷ „Because it is [. . .] worthy of an infinite CREATOR: whose Power and Wisdom as they are without bounds and measure, so may in all probability exert themselves in the Creation of many Systemes, as well as one. And as Myriads of Systemes are more for the Glory of GOD, and more demonstrate his Attributes than one, so it is no less probable than possible, there may be many besides this which we have the privilege of living in.” William DERHAM, *Astro-Theology*, London, 1715², XLIV–XLV.

– vagyis fönnyarad a közöttük lévő hagyományos különbség, s egyúttal elszakad a fiziko-teológiai érvelés egyik lehetősége. Szőnyi a Napról még azt is kijelenti, hogy „Az Hóld körülötte jár” (89.), amit ugyancsak nem tanulhatott Derham könyvéből. (Jegyezzük meg, hogy egy később, 1790-ben publikált verse szerint az üstökösök is a Naptól kapják fényüket.¹⁸) A leg súlyosabb azonban a csillagok mozgásával kapcsolatos állítása:

„Tudára méltó ereje
A' Felséges Istennek:
Hogy minden tsillagnak helye
Az, melly adatott ennek,
A' mikor teremtettek;
'S a' melly rendben tétettek
Meg-tartják tökéletesen;
Nóha forognak sebessen.” (94.)

Éz tipikusan ptolemaioszi elképzelés, amely valóságosnak veszi a csillagok látszólagos körforgását az égbolton, s mivel az minden nap újra végbemegy, szükségszerűen iszonyatos nagy sebességet tulajdonít neki. A bolygók megváltoztathatatlan mozgástörvényeinek newtoni tételét Szőnyi meglehetősen naiv módon terjeszti ki. Vajon észrevette-e, hogy két, egymást kizáró kozmológiai felfogást kevert össze?

A korabeli olvasó ennek a versnek az alapján nem sokat sejtethetett meg Newton univerzumáról.¹⁹ Tulajdonképpen már a költemény indítása is a ptolemaioszi világrépre épül. Három eget különböztet meg:

„Alsót lakják emberek,
Barom, madár, fellegek:
A' felsőt Nap, Hóld, tsillagok,
Nappali 's éjji világok” (87.)

– a legfelső pedig a leírhatatlanul szép mennyország. Ami a Föld és a világegyetem nagyságviszonyait illeti, azzal kapcsolatban Szőnyinek csupán két sorát idézzük:

„E' Világ egy leg-nagyobb ház,
Az ég ennek padlása [. . .].” (87.)

Az eddigiekhez képest valamivel több korszerű elemet tartalmaz a magyar poétának a Föld fizikájáról megrajzolt képe, mindenekelőtt A' *Kerek Földről* című költeményben. A legfontosabb természettudományos tétel, amelyet fenntartás nélkül elfogad, és minden lehetséges tekintélyre hivatkozva igazolni igyekszik, a gravitáció:

„Söt olly merő ez magához szíttása,
Hogy nóha igen sebes a' forgása:
Leg-kissebb része töle nem óldik;
Söt még jobban hozzája vonódik.” (99–100.)

Lábjegyzetben nemcsak Derham *Fiziko-teológiája* első könyvének a tömegvonzásról szóló 5. fejezetéből idéz egy részletet (amely szerint a centrifugális erő szétszórná a Földet, ha Isten nem hozta volna létre a tömegvonzást), hanem átveszi Derhamnek Cicerótól származó idézeteit is. Ezek egyikében az

¹⁸ L. a *Mint kell élni Pokol's kárhozatot kerülő, és Mennyországra vágyó keresztyén embernek* c. költemény 20. strófájában.

¹⁹ M. Zemplén Jolán szerint Szőnyiről még azt is „nehéz eldönteni, hogy mi az álláspontja a Kopernikusz-kérdésben [. . .].” M. ZEMPLÉN Jolán, *A magyarországi fizika története a XVIII. században*, Bp. 1964. 441.

olvasható, hogy a természet, amely mindent értelmesen, ésszerűen rendez el a világban, a szélső dolgokat a középpont felé ragadja és irányítja.²⁰ A természet értelmes voltát persze nem a „naturalismus” szellemében interpretálja Derham és Szőnyi: a pogány Cicerónak nyilván megbocsátják, ha Isten helyett a természetnek tulajdonít egy bölcs rendelkezést. Derham, a más jegyzetekben említett Newton és Grotius, valamint az antik Cicero mellett azonban a magyar szerző szükségesnek érzi, hogy a gravitáció tanát a Biblia tekintélyével is alátámassza. Ezt azzal éri el, hogy a Föld súlypontjának fogalmát azonosítja „a föld oszlopá”-ra, illetve „fundamentomá”-ra vonatkozó bibliai kifejezésekkel,²¹ s marginális jegyzeteiben utal néhány olyan helyre, ahol – mint a *Példabeszédek könyvében* – a Föld „szilárd része”-nek a teremtő bölcsesség által való megalkotásáról van szó:

„A' földnek oszlopa van ő magában,
Tudni-illik leg-középső kis pontjában,
Ezt egy formán nyomván minden részről:
Sem egy sem más felé nem hajol 's dül.

Ez a' föld Istentől lett fontolása
S az ő oszlopin való fundálása [. . .]; *Esz.* 40:12.; *Péld.* 8:29.” (102.)

A *fontolás* itt azt jelenti, hogy bolygónk különböző részei (például a kontinensek, a tengerek vagy a nagy hegyek) egyensúlyban vannak egymással: ahogy a próféta írja, mérlegben (tehát mintegy „fontra”) kimérte őket Isten.

Arról, hogy a tömegvonzásra vonatkozó newtoni elméletet azért Szőnyi mégsem érti meg a maga teljességében, az árulkodik, hogy összekeveri a mágnességgel. A Föld és a tengerek például azért maradnak egymás mellett, és nem esnek szét, mert

„Mind a' kettőnek egy mason van helye,
Egy máshoz vonzó Magnesi ereje:
A' föld magához a' tengert vonja
A' tengernek földön van ot-honja.” (99.)

Némiképp téves a Föld formájáról alkotott elképzelése is: szerinte azt „Méltán hasonlíthatni tojáshoz” (109.). Az igaz, hogy bolygónk nem teljesen gömb alakú, de ha Szőnyi alaposabban átgondolta volna az általa ugyanazon a lapon (!) latinul idézett Derham-szöveget, észrevehette volna, hogy aszerint a Földnek nem a sarkok közötti, hanem az Egyenlítő síkjában fölvetett átmérője hosszabb: „Diameter a polo uno ad alterum brevior est Diametro aequatoris prope 34 milliarius.” Ezt a már Huygens által kimutatott tényt egyébként, mint ismeretes, két francia tudományos expedíció, az 1735-ös perui és az 1736-os lappföldi, időközben csillagászati mérésekkel is igazolta. A versét csaknem négy évtizeddel később író Szőnyi előtt azonban a Föld alakjára vonatkozó korszerű ismeretek legalábbis nem eléggé tudatosak ahhoz, hogy költői képét fizikai szempontból is helytállóan formálhassa meg.

A földrajzi adatok vallásos értelmezésének furcsa példáját szolgáltatja *Az Égről* című költeménynek az a részlete, amely szerint a keresztények azért laknak az északabbra fekvő mérsékelt égövben,

„Mert erősb észak a' délnél,
Krisztus népe Muhamednél.” (94.)

Ezeknek a soroknak a forrása Nieuwentyt: *L'existence de Dieu démontrée par les merveilles de la nature* című munkájából a második könyv ötödik fejezete, amely azt állítja, hogy a mérsékelt égöv lakói bölcsőbbek és tudósabbak a többi embernél, s így nem véletlenül jutottak el éppen ők az igaz

²⁰„[...] Quod facit ea natura, quae per omnem mundum omnia mente et ratione conficiens funditur, et ad médium rapit et convertit extrema.” CICERO, *De natura deorum*, II. 45.

²¹Pi. a 104. zsolttár 5. versében: „A földet biztos alapra helyezted [. . .]; KÁROLYI Gáspár fordítása szerint: „Fundálta az földet az ő oszlopin [. . .].”

híthez.²² Költeményének szóban forgó részlete mellett igazolásul Jeremiás I. fejezetének 14. versére utal Szőnyi. A bökkenő csupán csak az, hogy a prófétánál észak országai éppen a Jeruzsálemet fenyegető pogány veszedelmet jelentik: a bibliai hivatkozást tehát erőszakoltan, eredeti értelmével homlokegyenest ellenkező módon használja fel a vers szerzője. Fiziko-teológiai képanyagában, úgy látszik, nemcsak fizikai, hanem teológiai pontatlanságok is előfordulnak.

Helytálló viszont az, ahogyan a természetben megfigyelhető körforgást érzékelteti (135–136.), valamint egy másik helyen az a gondolat, hogy a Föld különböző tájainak („portáinak”) eltérései nemhogy elválasztanák, hanem éppenséggel összekötik a világ részeit:

„Külön állása van minden Portának,
Kiki magáét közli másikjának,
Hogy Isten' külön, külön áldása,
A' népeket egymáshoz szoktassa.” (126.)

Ebből a strófából egyébként az is kiderül, hogy a világkereskedelemnek a XVIII. század európai irodalmában oly gyakran érintett fogalma, amely Voltaire *Mondain*-jében például egy merkantilizmuson alapuló világpolgári koncepció része, a Voltaire-től függetlenül alkotó Szőnyi Benjáminnál ugyanúgy Isten gondviselő tevékenységének bizonyítékául szolgál, mint ahogy Orczy Lőrinc is ebben a vallásos felfogásban dolgozza át a deista francia filozófus versét.²³

Newton munkásságának fontos területét képezi az optika. Hatása ebben a tekintetben is rendkívül nagy: James Thomson *Évszakok* című költeményének számos részlete (például a tavasz fényének bemutatása) éppúgy tanúskodik erről, mint Jacques Delille-nél *A kerteknek* a zöld színárnyalatok szakszerű megkomponálásáról szóló sorai. Magától értetődik, hogy az apologetika is igyekezett kihasználni a newtoni optikát a teremtett világ nagyszerűségének érzékeltetésére. Derham a *Fiziko-teológiában* már az első könyvnek a légkörről szóló legelső fejezetében bőségesen hivatkozik rá. Szőnyi ugyancsak több helyen érinti a témát. *A' négy Éltető Állatokról*, vagyis a négy őselemről szóló költeménynek egyik jegyzete öt oldalon át idézi Derham leírását a világosság és a hang sebességéről (148–152.), egy másik jegyzet pedig a levegő sűrűségével kapcsolatban meg is említi Newton nevét (143.). Az igazság kedvéért tegyük hozzá, hogy *A' Kerek Földről* írt vers 109. strófájában Szőnyi a levegőnek a nagyobb magasságokban tapasztalható „vékonyabb” (azaz ritkább) voltát egyáltalában nem a newtoni fizika alapján, hanem igen hagyományos módon magyarázza: szerinte a Föld felszínéhez közel a levegő „sűrűbb” föld' s' víz párákkal”, vagyis két másik őselem keveredik a részecskéivel, följebb azonban már nem jut el a föld és a víz nehezebb anyaga, így a levegő „tisza 's vékony lesz” ..

A newtonianizmusnak az őselemek elméletével való összekapcsolása egyébként *A' Szivárványról* írt versben is megfigyelhető.

„Tsuda, miként játszadoznak,
Töredeznek, 's hajladoznak”

– mondja lelkesen a szivárvány színeiről, s a versszak mellé kiegészítésül odairja a *refractio* (fénytörés), illetve a *reflexio* (visszaverődés) szavakat, a newtoni optika divatossá vált szakkifejezéseit. A következő strófában viszont már ezt olvashatjuk:

„Vízre színeket festeni
Festék nélkül tsak tűzzel,
Olly dolog, melly tsak Isteni
Bölds elmével és kézzel
Nagy tsudánkra készülhet:
Isten tsak maga tehet
Igy tűzet vízzel egyessé,
És kár nélkül elegyessé.” (157.)

²² A holland NIEUWENTYNT művének 1727-es amszterdami francia nyelvű kiadásában a 305–306. lapon.

²³ Voltaire költeményével, valamint ORCZY, *Barátságos beszédje egy Úrnak a' káplányával* c. versével kapcsolatban I. BIRÓ Ferenc, *A fiatal Bessenyei és íróbarátai*, Bp. 1976. 262. kk.

Szönyi tehát korántsem tartja természetesnek a tűz és a víz őselemeinek az elegyedését, hanem éppen ellenkezőleg: a természet rendjét megváltoztató isteni csodának tekinti. Véleménye azonban inkább a tűzzel és a vízzel mint konkrét jelenségekkel kapcsolatos köznapi tapasztalatot tükrözi, mintsem az őselemek teóriájának teljes ismeretét. Ez a teória legalábbis nem zárja ki kategorikusan a tűz és a víz egyesülését. A négy elem különböző kombinációit felsorolva, Platón *Timaiosza* például külön kitér „a tűzzel keveredett víz” (τὸ πῦρ μεμιγμένον ὕδωρ) esetére: ha ez a keveredés megszűnik, a vízből jég vagy hó lesz; folyékony halmazállapotú víz eszerint el sem képzelhető a tűz részecskéi nélkül.²⁴ Szönyi nemhogy a newtonianizmust, de még az ókori fizikát sem népszerűsíti mindig pontosan. Pedig az őselemekről – mint mondtuk – külön költeményt is ír, s az *Istenek trombitája* című, 1790-es kötetének nem egy darabjában szintén utal rájuk.²⁵ Ezalatt azonban hatalmasat lép előre a kémia: Lavoisier az 1770-es években fölfedezi a levegő összetételét, Cavendish pedig 1781-ben kimutatja, hogy a víz a hidrogén és az oxigén vegyülete. Szönyi Benjámín versei, utolsó kiadásaik idején, az anyag szerkezetének már egy végleg tarthatatlanná vált koncepcióját hirdetik tovább.

A *Gyermekek fiskájához* csatolt költeményekben viszonylag kevesebb szó esik a növényekről és az állatokról, hiszen azoknak a bemutatását a Rollin-könyvből áttültetett prózai szöveg tartalmazta. Egyes helyeken azonban rájuk is utal Szönyi, főleg az őselemekről szóló verséhez fűzött jegyzetanyagban. A levegő kapcsán például megemlíti a madarak „likasos tüdejét”, amely összefüggésben áll az általunk légzacskóknak nevezett üregekkel, s a könnyebb repülést segíti elő, valamint beszél a halak úszóhólyagjának fontos szerepéről. Az egyes szerveknek az állatok életmódjához való célzerű alkalmazásából a fiziko-teológia, amely az evolúciót és a természetes kiválasztódást még nyilvánvalóan nem ismerhette, minden egyes esetben áttételek nélkül, azonnal a teremtő Isten céltevékenységére következtetett. A fiziko-teológia bírálóinak ironikus megjegyzéseit azonban nem is annyira az ilyenfajta esetek váltották ki, mint inkább azok, amikor nem biológiai célzerűség (vagyis a szerveknek funkciójukra való nagyfokú alkalmazsága) állott fönn, hanem a természeti jelenségeknek az ember számára való hasznossága vagy az ember által történő praktikus kihasználása mögött látott a fiziko-teológus közvetlen isteni céltevékenységet. A leghíresebb példákat erre Bernardin de Saint-Pierre-től szokás idézni: a sárgadinnyének szerinte azért vannak gerezdjei, hogy könnyebben el lehessen osztani a családtagok között. Szönyinél ritkák az ilyen típusú következtetések. Hogy azért mégsem egészen idegenek tőle, azt *Az Istennek a' természetben levő munkáiról* szóló (s az 1762-es kötet kapcsán a fentiekben már érintett) verse is tükrözi, amikor a fenevadakról – Wolfgang Frantze nyomán²⁶ – így ír:

„Ezek kevesebbet-is fajzanak,
Hogy embernek kevesebb ártsanak.”

Ugyanez a költemény – Lesser *Insecto-teológiájára* támaszkodva – kiemeli, hogy még a tetveket és a bolhákat is a mi hasznunkra teremtette Isten, hisz rendszeres tisztálkodásra kényszerítenek bennünket:

„Ezek munkára ébresztik a' Restet,
Menten meg-szállják a' rosz tunya Testet [. . .].”²⁷

²⁴ PLATÓN, *Timaiosz*, 59. D. In: *Platonis Dialogi*, Lipsiae, Teubner, 1877. Vol. IV. 366–367. Magyarul: *Platón összes művei*, Bp. 1943. II. köt. 572. A szóban forgó két elem egyesülésének lehetősége különben a fiziko-teológiai irodalom szerint is fönnáll, Nieuwentyt például részletesen beszél róla: i. m. 247–248. (Hogy Szönyi ismerte Nieuwentyt művét, arra – a mérsékelt égöv és a kereszténység közötti összefüggés már említett gondolatán kívül – még egy példa: *Az Istennek a' természetben levő munkáiról* c. vers 22. strófája szerint a tenger vizét Isten azért tette sóssá, hogy megmentse a „büszhödéstől”; ugyanez az állítás Nieuwentytnél „Le Sel empêche la corruption de la mer” alcímmel a 273–274. lapon található.)

²⁵ *Az Utolsó Ítéletről közönségesen*, 1. vsz., *Az el-esett Angyalok bünéről*, 22. vsz.

²⁶ FRANZIUS Farkas, *Egy jeles vad-kert*, 1769-es kiadás, 17.

²⁷ LESSERNél: „Die Weisheit GOTTES [. . .] nöthiget die Menschen durch die Läuse, daß sie ihren Leib mit weißer Wäsche reinlich halten” stb., I. Friedrich Christian LESSER, *Insecto-Theologia*, Frankfurt und Leipzig, 1738. 441. (Hogy Szönyi valóban ettől a szerzőtől vette az ötletet, azt az is valószínűvé teszi, hogy a továbbiakban mindkettőjükénél szó van a fáraót és Heródest a rovarok által ért csapásokról.)

Hasonlóan teleologikus gondolat a Rollintól fordított szövegben is felbukkan: eszerint „a' leg-jobb izú, és embereknek hasznosab' halak a' viz széleken úszkálnak, és mintegy bennünket magokkal kínálnak, a' melyek pedig nem olly szükségesek, messze távoznak”. (25.) Mindezekről az állításokról szerzőik nyilván úgy érezték, hogy összhangban állnak az embernek mint a természet urának a mózesi teremtéstörténetben adott képével.²⁸

Az ember csodálatos volta állandóan visszatérő motívuma Szőnyi költészetének. Az 1762-es kötet zoltár-parafrazisából már idéztük az idevágó strofákat. Az *Istennek trombitája* című 1790-es gyűjtemény ugyancsak hangsúlyozza, hogy a teremtett világ nekünk van alávetve, s még a sokféle féreg is „ki egy, ki másként szolgál embereknek”²⁹ A legrészletesebben azonban a *Gyermekek fisikájához* csatolt versek szólnak az emberi test nagyszerűségéről, Nieuwentyt (azonos témájú) I. könyvének leírásaihoz hasonló, érzékletes képekkel szemléltetve az egyes szervek funkcióit:

„A' vesék-is Istenről tanítanak,
Viz sepröt útban ök igazítanak,
Testben ezek-is tsudálatosak,
Mint veres márvány színű források.” (167.)

A test és a lélek kapcsolatát, „vég elmétől meg-foghatatlan méjjség”-nek, „Isten titká”-nak mondja (180.), s így kitér az elől, hogy állást foglaljon a megelőző száz esztendő egyik legtöbbet vitatott – s általa kétségtelenül ismert – filozófiai kérdésében, amelyik Descartes-nak *A lélek szenvedélyeiről* írt tanulmányában ugyanúgy központi helyet foglal el, mint Malebranche okkaszionalizmusában vagy Leibniznek a lélek és a test között „eleve elrendelt harmónia”-ra vonatkozó elméletében. Szőnyi költői képzeletét az ilyen jellegű problémákhoz képest általában (hangsúlyozzuk: általában!) inkább megragadják a természet konkrét jelenségei: elmélkedéseit legszívesebben ezekből kiindulva építi fel.

Weöres Sándor a *Három veréb hat szemmel* című antológiában azt írja, hogy Szőnyi Benjámint „Isten teremtő és bölcs rendező tevékenységét magasztalva, megismerteti hűveivel a korabeli fizika, csillagászat, földrajz alapjait. De csak az elemi tudományban ennyire haladó, a társadalom-szemléletben maradi [. . .].”³⁰ Elemzéseink nem igazolják, hogy ilyen ellentét volna Szőnyi természeti és társadalmi világképe között. A newtoni fizikából elsősorban az égitesteknek a teremtés óta állandó mozgástörvényeire és a Földet összetartó gravitációra figyel föl, vagyis arra, amiből a természet kezdetétől fogva változatlan rendjére lehet következtetni. Mindez nincs ellentmondásban a társadalmi rend állandóságát hirdető konzervatívizmussal, sőt, éppen erősíti azt. Természeti világképe meglehetősen eklektikus, nemcsak Newton, de még Derham szintjétől is messze áll: nem beszélve a kisebb tévedésekről, műveiben a newtonianizmus a vele összeegyeztethetetlen ptolemaioszi kozmológia elemeivel keveredik, az anyag szerkezetét illetően pedig élete végén is az őselemek elavulttá vált elméletét hirdeti (de még azt sem egész hitelesen).

Munkásságának mégis több előre mutató vonása van. Szauder József igen pontosan fogalmaz, amikor azt írja, hogy Szőnyi Benjámint „egész sor olyan motívumot, stíluselmet, leíró költészeti sémát” formált meg, „mely az 1770-es évektől kezdve magasabb szinten, egyéni erővel kibontakozó természetfelfestői filozofikus költészetünket készíti elő nyelvi és stilisztikai tekintetben.”³¹ Szőnyi-nek népművelő szándékkal írt művei széles körben kedvet ébresztettek a természet jelenségeit részletesen bemutatató versek iránt, egyúttal pedig fogékonytá tették az olvasót az ilyen témák fölött való elmélkedésre. S végül az sem elhanyagolható vonásuk, hogy egy eklektikus fizikai és konzervatív társadalmi világkép keretei között ugyan, de fölhívták a figyelmet a természet és az ember csodálatos voltára: egy olyan gondolatra, amelyet felvilágosodás kori líránk majd egy más világkép alapján, de az ő költői eredményeit is magába építve fogalmaz meg újra.

Vörös Imre

²⁸ Mózes I. 1:26–28.

²⁹ L. a *Mint kell élni* . . . c. vers 36. szakaszát.

³⁰ WEÖRES Sándor, *Három veréb hat szemmel*, Bp. 1977. 309.

³¹ SZAUDER József, i. m. 261.

Petőfi forradalmiságának etikai vonatkozásairól

Petőfi rendkívüli ethosáról sokat – sok szépet és maradandóan *igazat* – írtak már, annak eleven tanúbizonyságaként is, hogy a tudatos számvetést véle, értéktartományával egyetlen utódnemzedék sem kerülheti meg többé. Csupán szemléltetésképp: „nemcsak óriási költő, de (...) óriási jellemkép is” – hangsúlyozza Illyés Gyula, a kiérlelt meggyőződés szentenciózusságával.¹ Vagy más változatban, *méltró* pátozzsal: „... arra, hogy miként kövessen valaki egy szép, tiszta, egyenes utat az életben, arra példát a mi Petőfink adott, ez az ő egyedülisége szinte az egész világirodalomban.”² – „... erkölcsi keménysége tiszteletre bír” – olvashatjuk a *feltétlen* elismerés egyértelmű gesztusait korántsem oly bőkezűen osztogató Horváth Jánosnál.³ S ugyanerről, Sőtér István szavaival: „Súlyos válságokon, a jellem nagy próbáin haladt át, a maga útját járva, tántoríthatatlan elszántsággal, szuverén elhatározással, csak a maga sugallatára halgatva, soha nem alkudva, minden áldozatot és kockázatot vállalva.”⁴ De idézhetnénk Lukács Györgyöt és Németh Lászlót, Adyt vagy a *Petőfi koszorúit* megíró Babitsot, Juhász Ferencet, Benjámin Lászlót is, idevágó citátumaink szinte kimeríthetetlen bőséggel sorjázzhatnának. Alig van – alig lehet – olyan Petőfiről szóló, maradandó értékű vers vagy dráma, esszé vagy szigorúan tudományos igényű tanulmány, amely ne említené, érintené a jellem kivételes nagyságát, erkölcsi következetességének példaadó maradéktalanságát, az élet és morális eszmény kiküzdött-megszendvedett egységét – a szerzők világképének eltérő ideológiai meghatározottságaitól *ennyiben* még csaknem függetlenül. (Figyelmen kívül hagyva itt a Salamon Ferenc típusú *szélsőségesen* konzervatív ítéleteket és a szenvedélyes elfogultságok irányította vélekedéseket, jelezhetjük: a költő erkölcsiségét többnyire azok is komoly értékek övezetének tekintették, akik egyébként forradalmiságát a szkepszis vagy elutasítás gesztusaival fogadták, miképp ezt leghívebben Horváth János megállapításai példázzák.⁵ Ugyanakkor kétségtelen, hogy a forradalmiságot elítélő, félreértelmező szemléleti alapokról Petőfi ethosának valódi jelentőségét sem lehet a maga teljességében fölmérni.) Idézeteink immár nyilvánvalóakká tisztult értékállításai mindvégig gondolatmenetünk nélkülözhetetlen fedezetét alkotják, hiszen Petőfi számunkra sem „csupán” költő, hanem – tőle el nem választhatóan – történelmünk egyik legizgalmasabb és *legtisztább* alakja is.⁶ Az apologetikus jellegű kijelentések, gondolatfutamok azonban nem helyettesíthetik a költő erkölcsiségének – mint *tudatformának* – szisztematikusabb értelmezését. Az általunk ismert szakirodalmi előzmények így nemcsak a lehetőségét, hanem a konkrét igényét is megteremtik annak, hogy a Petőfi-mű lényeges etikai vonatkozásai *önálló* vizsgálódási szemponttá váljanak.

Bevezető idézet sorunk – természetesen – csak a pusztá általánosság övezetében reprezentálhatja az életmű erkölcsi tartalmának kiemelkedő fontosságát, választott *közelebbi* szempontjainkat még semmiképp sem jelzi. Bocssássuk tehát előre: figyelmünket *nem* a költő közismert erkölcsi tulajdonságainak, rendkívüli szilárdságú magatartásményeinek (pl. elvhűség, feltétlen őszinteség, bátorság stb.) további részletezésére, *nem* a belőlük fakadó példa *közvetlen* fölmutatására koncentrálnak. Feladatunknak itt a kiteljesedett erkölcsiség *ideológiai* vetületeinek, az *etikum* és *forradalmiság* néhány elvontabb összefüggésének föltárását tekintjük. Azon erkölcsi sajátosságok kiemelésére és fogalmi meghatározására törekedünk, amelyeket a világnézeti tudatosság motívál vagy erősít fel, amelyek a forradalmi cselekvés immanens magatartásbeli vonzatait is képviselik.

¹ *Az apostol*, Igaz Szó 1969. 7. 99.

² I. m. 101.

³ *Petőfi Sándor* Bp. 1922. 505.

⁴ *Hét esztendő, In, Werthertől Szilveszterig* Bp. 1976. 509–510.

⁵ Vö. SALAMON Ferenc, *Petőfi újabb költeményei 1847–1849. In, Irodalmi tanulmányok* Bp. 1889. 233. Petőfi erkölcsiségének – itt nem jelezhető motívumokon alapuló – teljes félreértéséről tanúskodik BABITS, *Petőfi és Arany* c. írása is (*In, Babits Mihály Művei. Esszék, tanulmányok*. I. Bp. 1978. 176.).

⁶ Vö. FEKETE Sándor, *Lehet-e deheroizálni Petőfit?* (Részletek egy interjúból), *In, Számadás az ünnepéről* Bp. 1975. 47.

Köztudomású, hogy a konzekvens forradalmi társadalomalakítás erkölcsi kérdések sokaságát hívja folyvást létre, mégpedig kettős értelemben. A mások – a tömegek – orientálásának megszüntethetetlen felelőssége, a szándék és következmény rendkívüli súlya fokozottan igényli, megköveteli a forradalmár erkölcsi normarendszerének szilárdságát és tisztaságát is. Mert a történelmi helyzetek – közöttük a forradalmi szituáció – objektív összetevői, meghatározottságai sohasem számolják fel a cselekvő, lehetőségek között választó egyén viszonylagos autonómiáját. A politikai döntés – persze – korántsem pusztán erkölcsi probléma, mivel a választás nem csak a szubjektív akarat függvénye. Amennyiben az állandóan jelenlevő erkölcsi dimenziót kizárólagossá növeljük, akkor szükségképp eljutunk a fiatal Lukács György elhíresült – később egyértelműen visszavont és meghaladott – nézetéhez: „Az erkölcsi dilemma onnan ered, hogy *mindegyik állásfoglalás* szörnyű bűnök és mérhetetlen eltévelyedések lehetőségait rejtj magában, amelyeket teljes tudatossággal és felelősséggel el kell vállalnia annak, aki itt bármely irányban dönteni akar” (magunk kiemelése).⁷ Az idézetben körvonalazódó szemlélet a cselekvő egyént radikálisan kiszakítja a történelmi valóság szükségszerűségeiből, a következményeket végletesen kiszámíthatatlannokká misztifikálja, egyedüli lehetséges irányjelzővé így valóban csak a morált teheti, utópisztikus módon. De mindez *nem változtat* azon, hogy a forradalmár kemény erkölcsi próbatételek sorára kényszerül, sohasem mellőzheti a morális megfontolásokat. Másrészt a forradalmi cselekvés – s maga a forradalom – az erkölcsi szokások és követelmények, az embereszemélyek szféráját is törvényszerűen érinti, új normák esélyét és szükségletét teremti meg. E normák tudatos, a spontaneitás természetes veszélyeinek elhárítására törekvő fölmutatása: elemi feladat, miként ezt a forradalmi teória és gyakorlat történelmi példái tanúsítják. Az erkölcs tehát ennyiben a társadalmi cselekvés belső követelményeképp válik Petőfi kései műveiben is a forradalmári-lirikusi reflexiók visszatérő – s mindkét említett aspektust átfogó – témájává. Kifejezetten erkölcsi tartalmú gondolatainak, vallomásainak iránya, az *erény* kitüntetett szerepe pedig – immár a főntebbi általánosságban belül – a költő forradalmiságának történelmi különösségére és individuális sajátosságaira figyelmeztet.

Írásunkban nem térünk ki a költő erkölcsiségének fejlődéstörténetére. Csupán utalni kívánunk itt arra, hogy az *individualitás* növekvő igénye és ereje már az életút korai szakaszaiban is egyértelműen fölismerhető tendencia. Az individualitás – az öntudatos személyiség – kivívása pedig az igazi, az erkölcsösséget célként is kitűző morális magatartás lényegi feltételét alkotja. Petőfi-biográfiájában Fekete Sándor – koncepciózusan – folyvást épp azokat az epizódokat emeli ki, amelyekben a maga útját mindinkább *megválasztó* az önnevelésnek kiváltságos szerepet juttató fiatal egyéniség intenzív *szabadságtudata* fejeződik ki.⁸ Fekete Sándornak – meggyőződésünk szerint – teljességgel igaza van, amikor a korai élettények mögött rejlő mentalitásban a későbbi forradalmári magatartás szubjektív előfeltételeinek csiráit fedezi fel. Az autonóm döntéskészség küzdelmes kifejlesztésével – például – Petőfi valóban „arrafelé indult”.⁹

Az *Összes Kötlemények* tervezett előszavában Petőfi százada „hű gyermekének” vallotta magát. Nagysága épp abban rejlik, hogy a legprogresszívebb esélyeket teljesítette ki, *s ezáltal* sejtette meg a társadalomfejlődés legemberibb távlatait. De erkölcsiségének és forradalmiságának összefüggései feloldhatatlan ellentmondásokat, szükségszerű – és szükséges – illúziókat sorjáznak. S törvényszerűen, mivel az egyetemes – a nembeli – értékek következetes képviselője is magán viseli a történelmi meghatározottság stigmáját, a fejlődés ellentmondásosságát. A kimagasló egyéniségek jelentőségét – természetesen – ez semmiképp sem csökkentheti, sőt: valóban paradigmátikus vonásaikat e dialektika fedezetében lehet kellő árnyaltsággal kiemelni. Petőfi antinómiáit tehát csak az apologetikus típusú eszményállítások tehetik zárójelbe. A *historikus* közelítés számára azonban messzemenően természetesek...

⁷A *bolszevizmus mint erkölcsi probléma*. In, *Történelem és osztálytudat*. Bp. 1971. 15.

⁸*Petőfi Sándor életrajza*. I. Bp. 1973.

⁹I. m. 125.

„Petőfi nem alkuszik” – írta Ady, s méltán: a vállalt ügy, a választott eszmények iránti *hűség*, a kiforrott elvek rendkívüli szilárdságú képviselője ethosának talán legjellegzetesebb vonása.¹⁰ Olyan – tudatosan-öntudatosan hirdetett – erkölcsi tulajdonsága, amely átfogó, a morális karaktert alapjaiban meghatározó szerepe folytán szinte megköveteli, hogy etikai tartalmának részletesebb elemzése gondolatmenetünk ívének egyik fókuszpontja legyen.

Szenvedélyes intranzigencia csaknem szükségképp viták sorára, konfliktusok kirobbantására és végigharcolására készíti, szigorú tisztességeájának, meggyőződésének sérelmei többnyire kihívásoknak minősülnek, így támadásokra, viszonválaszokra sarkallják. A témánk szempontjából lényeges periódusban, a forradalom és szabadságharc viharos hónapjaiban például élesen bírálja a minisztériumot és a pesti polgárokat, kemény kritikával illeti választókerzetének kiskunjait, súlyosan összetűz Jókaival és Vörösmartyval, Klapkával és Mészáros Lázárral, hogy csak a legfontosabbakat említsük. Fekete Sándor korántsem aránytvesztő szavaival: „Bem és talán Arany kivételével nincs a magyar reformkornak és a forradalomnak egyetlen olyan tisztelt harcosa, akin ki ne próbálta volna, hogy mennyire bírja indulatai rohamát.”¹¹ De ebben a polemikus, kíméletlenül szókimondó magatartásban nemcsak „az üzött vad szüntelen védekező-támadó reagálását” kell látnunk, hanem – emögött – egy *sajátos erkölcsiség* konzekvens megnyilvánulásait is.¹²

Számunkra tehát – itt és most – nem az a lényeges, mennyiben volt esetenként Petőfinek igaza, hanem e felfokozott vitakészségben tested öltött elv: „Én magammal akarok békében élni, nem a világgal” – olvashatjuk Vörösmartyval vitázó híres cikkében. Mert – *Naplójából* idézve – „Én félek egytől, de ez nem a börtön, nem a halál, hanem bátorságom . . . ez az, amit nem mernék megsérteni, aminek *vakon* engedelmeskedem” (magunk kiemelése). E vallomások, fogalmazásmódjuk kétségtelen végetlensége ellenére, a magatartás kulcsfontosságú tendenciáját, erkölcsi kivételességének alapvető komponensét jelzik. Még akkor is, ha tudjuk: Petőfi kiteljesedett erkölcsiségét *nem csak* az itt kirajzoló elvek minősítik.

„Én magammal akarok békében élni, nem a világgal” – e ritka mentalitás közelebbi, kategoriális pontosságú meghatározása végett tegyünk különbséget az erkölcs – mint történetileg kialakult társadalmi viszony – két lényegi oldala, a *legalitás* és a *moralitás* között.¹³ Kölcsönhatásos kettősségükön belül a legalitás a külső, a szubjektum számára így társadalmi objektivitásként létező erkölcsi követelmények rendszerét, az érvényes szokások, a nyilvánosság által közvetített normák összességét, igen tág komplexumát jelöli, mindazt tehát, *ami van*. A moralitás viszont azt fejezi ki, hogy az egyén miképp viszonyul a legalitás normáihoz. Közelebről: a szubjektum *tudatos* kapcsolata a számára adott követelményekkel – ekként a társadalmisággal és a nembeliséggel. A tudatosság mozzanatát azért kell hangsúlyoznunk, mert a moralitás nem pusztán az erkölcsi követelmények szubjektív lenyomata. Több ennél: magában rejti az aktív *én*-tudatot, a választásban megnyilvánuló viszonylagos autonómia történelmi vívmányát, a szabadság e formáját is.¹⁴ A moralitás tehát távolról sem azonos a partikularitással, „hiszen – ha a szubjektum szférájában is – a partikularitáson való felülemelkedés, a 'nembeliséghez' való felülemelkedés egyéni, választott kifejeződése”.¹⁵ Az individuum – s ezáltal a *tulajdonképpen* erkölcs – kialakulása után valamennyi erkölcsileg releváns cselekedet mindkét oldalt tartalmazza, karakteradó különbségek – koronként és egyénenként – mindenekelőtt a konkrét arányok tekintetében vannak. A kifejelett individualitás ítéleteiben, tetteinek erkölcsi motivációjában – például – a moralitás, a saját meggyőződés szükségképp nagyobb szerepet kap, mint a jobbra szokások vezérelte ember döntéseiben. A moralitás általában véve is „a gondolkodói magatartás, az intellektuális tartás szerves alkotóeleme”.¹⁶ Hegel szavaival: „A műveletlen ember elfisel mindent, amit az erő

¹⁰ Ady esszéje is tanúsíthatja: Petőfi erkölcsiségének értékelésmódja, a hozzá fűződő viszony elválaszthatatlan a forradalmiságához való viszonytól.

¹¹ *A vívódó költő . . . In, Meztőláb a szentegyházban*. Bp. 1972. 48.

¹² Uo.

¹³ Vö. HELLER Ágnes, *Az aristotelesi etika és az antik ethos* Bp. 1966. 18–19. és 43–48.

¹⁴ Vö. HUSZÁR Tibor, *Erkölcs és társadalom* Bp. 1965. 156.

¹⁵ HELLER Ágnes, i. m. 19.

¹⁶ HUSZÁR Tibor, *Fejezetek az értelmiség történetéből* Bp. 1977. 198.

hatalma és a természeti meghatározások szabnak ki rá, a gyermekeknek nincs morális akaruk, hanem szüleiik határozzák meg magatartásukat, de a művelt, bensővé váló ember azt akarja, hogy ő maga legyen benne mindenben, amit tesz.”¹⁷ (A német filozófus – gondolatrendszeréből fakadóan – kissé egyoldalúan emeli ki ugyan a műveltség kritériumát, de így is lényegi összefüggésre, a moralitás fontos küldetésére mutat rá.) A moralitás jelentősége tehát rendkívüli: nélküle elképzelhetetlen a társadalom létező normáit kontrollálva-értékelve elsajátító, a valóság tudatos alakítására törekvő magatartás. Nélküle nincs *meggyőződéses ember*.

A meggyőződéses embertől azonban – következő fázisként – egyértelműen el kell különítenünk a *moralistát*. E szélsőséges típus választásait, tetteit is saját autonóm elvei, meggyőződésének értékpreferenciái irányítják, de – s az eltérés elsősorban ebben rejlik – tekintet nélkül a legalitás (mint legalitás) követelményeire és adottságaira. Másképp fogalmazva: a moralista „az elvont erény alkalmazását függetleníti vagy függetleníteni kívánja a külső lehetőségektől és feltételektől, a korabeli nyilvánosságtól és a korabeli funkcionáló vagy kevésbé funkcionáló szokásnormáktól”¹⁸. A moralista magatartás végtelenen önmagára reflektált: *egyedül* önnön normáit tekinti mértékadóknak, esetleg mások számára is követendőeknek, kikapcsolva így a társadalmi valóság kontrolláló-orientáló szerepét. Döntései persze harmóniába illeszkedhetnek – nem *feltétlenül* mindig ellentétesek – a legalitás szellemével, de nem azért, mert a külső adottságokat elismeri vagy beszámítja, hanem azért, mert saját normái éppenséggel ilyen tartalmú választásra predesztinálják. A hegemoniára törekvő moralitás minőségét, objektív értékét kizárólag önnön normáinak konkrét tartalma határozza meg, hiszen – elhatárolva magát a legalitástól, a „szubjektív akarat jogát”¹⁹ növelve szélsőségesé – a jót és a rosszat egyaránt képviselheti, végtelenen retrográd és progresszív irányú is lehet. S a moralista, ha következetes, *végzetesen* elszakadhat a konkrét társadalmi valóságtól, magatartása tehát tendenciájában folyvást utópisztikus – érték-szubsztanciájától függetlenül.

A moralista magatartás absztrakt szerkezetének e merőben általános jelzése nem feledtetheti, hogy ezen belül történelmi és individuális változatok, lényeges különbségeket mutató típusok sokasága jött – s jön – létre. A meggyőződéses ember és az elvont moralista között átmeneti variánsok sora létezik, a különbségtétel lényegszerű elvi alapját a társadalmi valósághoz, a lehetőségeihez és konkrét szükségleteihez fűződő viszony mértéke – és minősége – alkothatja.

„Én magammal akarok békében élni, nem a világgal” – Petőfi tehát, ha vezérlő elveit, autonóm meggyőződését *másképp* már nem képviselheti, folyvást kész arra is, hogy a közvéleménytől, a külső követelmények és adottságok szférájától radikálisan függetlenkedjen, véle szembeszálljon, mert megin-gathatatlanul bizonyos saját normáinak, eszményeinek végső igazságában. A „világgal”, a nyilvánosság egészével határozottan konfrontálódó szubjektív erkölcsiség így mindenekelőtt *önmagából* – uralkodó ideáiból – meríti roppant, a példa tanúsága szerint valóban lenyűgöző erejét, hiszen *nem feltétlenül* igényli a legalitás támogatását, az összhang tudatát. S nem lehet kétséges, hogy ez az erkölcsiség képes – tartósabban *csak ez* képes – kíméletlen támadások keresztüztüében is töretlen helytállásra sarkallni, a magánosság elviselésére szólítani, mégpedig az értékképviselőt pátoszával „Petőfi nem alkuszik” – de ez a hűség a moralitás kivételes szerepét, fokozott intenzitású működését feltételezi, a kifejezett individualitást a *moralista magatartás* jellegzetes attitűdjei felé közelítve.

E moralitás tartalmát képező elvek rendkívüli hatalmát a *Vörösmartyhoz* c. vers kommentárja is híven szemlélteti: „Én érzem a legnagyobb fájdalmat, hogy erre kényszerülve vagyok, mert én szerettem, én tiszteltem legjobban Vörösmartyt mindazok között, kik őt valaha szerették és tisztelték, de elveimet még sokkal jobban szeretem és tiszteltem, mint őt. Szívem sajog és vérzik, de kérelhetetlen maradnék, ha elvérzenék is bele. Brutus talán sírva szúrta le jőtevejét, apját, Caesart, de leszúrta. Hogy Vörösmartyt elítélem, nagy áldozat, melyet szívem tesz elveimért, de bármily nagy ez áldozat, kész vagyok és mindenkor kész leszek sokkal nagyobbakat is tenni értetek, szentséges elveim!” – A kérelhetetlen szigorúságú elveknek e kultusza – miként ez közismert – értékek, egyértelműen pozitív

¹⁷ A *jogfilozófia alapvonalai* Bp. 1971. 129.

¹⁸ HELLER Ágnes, i. m. 19.

¹⁹ HEGEL, i. m. 128.

eszmények iránti szenvedélyes elkötelezettséget rejt. De ugyanakkor félelmetes, mert az elvek érvényesítése radikális feltételenségre tör, mérhetetlen hatalmuk értékek feláldozását is követeli. Ezt a jellegét, hatását még az sem szüntetheti meg, ha – példánknál maradva – tudjuk, hogy a Vörösmartyt súlyosan elítélő költemény mély belső küzdelemben fogant, s Petőfi vívódása a legmagasabb rendű erkölcsi konfliktusra, az *erkölcsösség* és a *moralitás* összeütközésére vall, hiszen elvei egy számára kétségtelen érték – a Vörösmartyhoz fűződő barátság – átmeneti megtagadását követelték.²⁰ Nem szüntetheti meg, mivel az absztrakt elvek *kíméletlen* uralma a konkrét emberi viszonyokon – mindig félelmetes, mert mindig magában hordozza a *fanatizmus* veszélyét.

A „szentséges elveinek” parancsára figyelő *moralitás* – a specifikus helyzetet tükröző főntebbi példa övezetén túl – a *legátfogóbb* forradalmi eszmények nyilvános képviselésében is kitérített szerepet kap. Pontosabban: a szubjektív erkölcsiség itt a társadalmi ideák, törekvések következetes vállalásának egyik – s csaknem szükségszerű – magatartásbeli igénye, vonzata. Mert republikánus meggyőződését, plebejus demokratizmusát (vagy a márciusi napokban hirdetett királyellenességét) a költő jobbára *csak* a moralitás fedezetében, azaz a közvélemény értékrendjétől elszakadva, vele szembeszállva követhette. A társadalmi haladás radikális – és elvontan körvonalazott – céljainak fölmutatásához elsősorban magukból az eszményekből és önnön erkölcsiségének hajlíthatatlan elveiből meríthetett lendítő erőt. A forradalmiság és szubjektív erkölcsiség – hangsúlyozzuk tehát – a történelmi-társadalmi szituáció elháríthatatlan kényszereként is feltételezik egymást. Mert „kicsiny, kicsiny még a mi seregünk” – írja némi rezignációval Petőfi, legközelebbi eszmetársainak körére, egyben az absztrakt ideálokat konkrét feladatokká alakító, erre lehetőséget teremtő tömegebázis szorongató hiányára utalva. A messzire tekintő eszmények elszánt hirdetőjének időről időre szembe kellett néznie az elszigetelődés veszélyével – és gyakran: tényével. Az elvek kultusza, a moralitás uralma *épp* a fojtogató magánosságtudai ellenreakciójaként erősödik föl, s így nyer a forradalmári magatartásnak lényegi küldetését. Az eszme és valóság – részben fölismeret – antinómiájának a következménye pedig messzemenően heroikus tetteket érlel, de számunkra a kudarc árnyait is előrevetíti.

Petőfi fejlődés-koncepciója, történetiszemléleti elvrendszere azonban lehetővé – sőt szükség-szerűvé – teszi olyan átfogó társadalmi eszmények képviselését is, amelyek a pillanatnyi jelenben a távolabbi jövőt előlegezik, megteremtve így a moralitás álláspontjának *ideológiai* fedezetét. A „monarchiának van még jövője nálunk, sőt mostanában elkerülhetetlen szükségünk van rá” – írja Petőfi, válaszképp a közvélemény ama heves felzúdulására, melyet *A királyokhoz* republikánizmusa váltott ki.²¹ De a köztársasági eszmét – a majdani átalakulás *nélkülözhetetlen* előkészítéseként, a fejlődés egyik átléphetetlen stádiumaként – már a jelenben is hirdetni, terjeszteni kell, a legönfeláldozóbb módon vállalva a felvilágosítás (humánus megfontolásokat sem nélkülöző) programját. A „*respublica*” – s ami ezzel itt egyenlő: a *szabadság* – eszméje „világszerűvé” válik: e folyamat tendenciája megmásíthatatlan. Maradék-talan beteljesülése olyan embereket követel, akik az ideálokban körvonalazott jövőért, az objektív törvény érvényesüléséért – s kiváltképp az átmenet szakaszában – a legnagyobb áldozatoktól sem riadnak vissza, akik a legteljesebb önzetlenséggel, a személyes példa heroizmusával a mában az ígéretes és történetileg predeterminált holnapot képviselik. S akiknek küzdelme nem lehet reménytelen, hiszen a „világzsellem” őket támogatja. Ebből pedig ismét egyértelműen levezethető, ezzel is igazolható a moralitás fölfokozott jelentősége. A *szükséges* illúziók e moralitás természetes eszmei alapjai.

Köztudomású, hogy Petőfi a fejlődésben – a nép történelemformáló erejének hangsúlyozása mellett – kulcsfontosságú szerepet tulajdonít a nagy formátumú egyéniségeknek. Fekete Sándor – például – a költő forradalomtörténeti kronológiájáról írott tanulmányában figyelmeztet arra, hogy „a hősök, a nagy lelkek” iránti érdeklődés Petőfi történelmi stúdiumainak egyik fő jellemzője.”²² S

²⁰ E konfliktustípust Heller Ágnes nyomán interpretáljuk (*A szándéktól a következményig* Bp. 1970. 487.).

²¹ Vö. FEKETE Sándor, *Petőfi és jakobinusai*. In, *Számadás az ünnepekről*. 76. Valamint: SPIRA György, *Petőfi kardja*. In, *A negyvennyolcas nemzedék nyomában*. Bp. 1973. 244.

²² *Petőfi forradalomtörténeti kronológiájáról*. It 1976. 2. 435. 23.

kezdeti tájékoztatói irányának helyességét csak megerősíthették későbbi tapasztalatai, melyek számára a nagy egyéniség történelmi szükségletét közvetíthették. Mert az egyéniség, a hősiesség kultusza, a „nagy lélek” történelmi küldetésébe vetett hit egyben a fenyegető elszigeteltség, az egyértelmű, konkrétan föltérképezhető tömegbázis hiányában vállalt – vállalandó – forradalmi küzdelem ideológus következménye és követelménye is.

A kitűzött eszmények és a valóság elháríthatatlan antinómiái Petőfi szemléletében így törvényszerűen létrehívták a kimagasló történelmi személyiség és a nép kapcsolatának föl-fölsejlő ellentmondásosságát, mindenekelőtt a forradalom és szabadságharc kavargó eseményeinek sodrában. A *Föltámadott a tenger* „örök tanúságként” hirdeti a nép történelemformáló hatalmának kizárólagosságát, a márciusi forradalmak elményének művészi általánosításaként, de a „legyen” igényét is sugalmazva.²³ A szabadszállási választás után viszont – a győtrő kudarc okait keresvén – ezt írja: „... én azért nem a népet kárhoztatom, hanem ámitóit, félrevezetőit, kiket egykor a törvény és az isten egyaránt meglakoltat . . . a nép én előttem szent, annyival inkább, mert *gyöngé mint az asszony s mint a gyermek* (magunk kiemelése). „Gyöngé”, tehát pártfogásra, védelemre szorul: az érette küzdő vezéregyéniség erejére, bátorítására és irányítására. A nép – fölösleges talán kiemelnünk – valóban szent marad mindvégig Petőfi számára, meggyőződése e tekintetben is töretlen.²⁴ De népeszményét szükségképp teljességgel ideológus nézetek színezik, miként ezt a „gyöngé nép” kényszerűen kialakított teóriája mutatja. Azt az ellentmondást ugyanis, hogy a nép teremti a történelmet, de ennek ellenére – s épp kritikus helyzetekben – súlyosan félrevezethető, Petőfi nem haladhatta meg. Mert eszményeinek alapjáról objektíve nem ismerhette föl, hogy a „nép” mozgását – vélt és objektív – érdekek, s nem absztrakt ideálok, nem a „világszellem” törvényei vezérlik. S ebből fakadóan: a népet – egy nagy és heterogén jellegű közösség egészét – nem lehet „felvilágosítani”, nem lehet egy olyan célrendszer képviseletére sarkalni, amelynek tartalma nem vált – nem válhatott – konkrét szükségletté, tudatosult érdeké. A „gyöngé” nép ideája tanúsítja: Petőfinék – a változó történelmi situáció hatására – újra kellett vállalnia az önnön moralitásából erőt merítő nagy egyéniség történelmi küldetésének elvét.

Jóllehet, Petőfi olykor másképp vélekedett az egyén szerepéről: „Kimondhatatlanul szomorú dolog volna, ha nyolc emberen állna egy nemzet élete vagy halála”, hiszen „vannak a statusban *hasznos* emberek, de *szükségesek* nincsenek”. Ezt az elvet azonban nem vállalhatja maradéktalan következetességgel, mert a kimagasló személyiségek misszióját – láttuk – nem utasíthatja el. A szabadszállási kudarc után – miként ezt *Az apostol* alapvető eszmei üzenetei tanúsítják – ismét visszatér a „nagy lelkek” kivételes jelentőségének történet szemléleti idealizmusához . . .

De ugyancsak az egyéniségnek, a szubjektív motívumnak szánt különleges szerepről vallanak egyik – a követválasztások előtt Bankós Károlynak írott – levelének szavai is: „Nem kétlem, elég okos ember lesz az országgyűlésen; de lesznek-e lelkesedettek és lelkesíteni tudók is, az kérdés; pedig most leginkább ilyenek kellene . . . *fanatikus lelkesedés* kell, hogy világítson a nemzet előtt, mint világított Mózes bujdosó népe előtt a tüzoszlop a pusztában” (magunk kiemelése). – Lenin egyik rezignált

²³ Vö. MÁDAY István, *Petőfi Sándor: Föltámadott a tenger. In: Miért szép? A magyar líra Csoknaitól Petőfiig*. Bp. 1975. 493–494.

²⁴ Sőt, a választások után ezt írja: „De a legszebb az, hogy ők (a nemzetgyűlés tagjai – B. E.) a népet, melynek ők képviselői, oly éretlennek, butának tartják. Végső argumentumok minderre az, hogy hja, a nép még ilyen meg olyan éretlen. Köszönd meg ezt képviselőidnek, nép. Én megvallom, egészen másformának ismerem a népet . . .” (Pest, augusztus 10-én 1848.). Ez a cikkrészlet némiképp ellentmond ama korábbi ítéletének, mely a népet „gyöngének”, félrevezethetőnek, tehát mégiscsak éretlennek minősíti. S jóllehet, a képviselőválasztást ebben az írásban is a nép kudarcának tekintti, de olyan szövegkörnyezetben, mely a kritika élet intenzíven tompítja. Petőfi plebejus elkötelezettsége, alapmeggyőződése hirdeti és feltételezi: a nép *nem lehet* éretlen. Forradalmi küzdelmeinek és reményeinek fedezetét ez a hit alkotja. De a helyzet kényszerére – s épp plebejus elkötelezettségének további vállalhatósága végett – el kellett fogadnia a „gyöngé nép” elvét. S ezáltal: a nép „nemesítésének”, „művelésének” új reményeket adó programját.

megjegyzése mintha épp az itt körvonalazódó szemléletre, politikai magatartásra vonatkozna: „A történelem sokféle átalakulást ismer; meggyőződésre, odaadásra s más effajta nagyszerű lelki tulajdonságokra építeni – a politikában egyáltalán nem komoly dolog. Nagyszerű lelki tulajdonságokkal csak kevés ember van megáldva, a történelem útját viszont az óriási tömegek határozzák meg...”²⁵ De a *szükségképp* elvont eszméket hirdető polgári forradalmárok – s közöttük a messzemenően *öntörvényű* változatot, a magyar társadalmi viszonyok különösségét reprezentáló Petőfi is – csak az *entuziazmus* segítségével állhattak maradéktalanul helyt, az ideáikban (szabadság, egyenlőség stb.) testet öltött nembeli értékeket csak ilyen végtelen magatartással érvényesíthették. S persze: *másoktól*, a tömegektől is ezt remélték és igényelték. A fanatikus, feltétlen heroikus lelkesedés szükségletét – objektíve – az eszme és valóság közötti szakadék hívja létre. Az az antinómia tehát, hogy a történelmi fejlődés lehetőségeket teremt mélyen humánus eszmék megfogalmazására, az érettük vívott küzdelemre, de ugyanakkor elzárja valóra váltásuk konkrét esélyeit, és képviselőüket csak absztrakt – ellentmondásos – módon engedélyezi. Mégsem feledhetjük: a fanatikus lelkesedés olyan eszmények iránti szenvedélyes elkötelezettséget jelent, melyek törvényszerű ellentmondásosságukban is a nembeli értékefejlődést, a haladást szolgálják. S ne feledjük: a *kitehasedett* eszmemfanatizmus idegen Petőfi politikai mentalitásától, társadalmi tevékenységétől. Valóságismerete, történelmi – és taktikai – érzéke időről időre kijelölte számára a konkrét cselekvés lehetőségeit és határait is, miként ezt Spira György idevágó tanulmányai már meggyőzően bizonyították.²⁶ A polgári forradalmiság objektív háttérű eszmei tendenciái és magatartásvonzatai alól azonban – teljességgel – semmiképp sem vonhatta ki magát. A tömegeket vezető, velük együtt küzdő néptribun és az önnön moralitására – mint végső bázisra – építkező, eszményeit a világ ellenében is képviselő magános hérosz karakterjegyei együttesen – ellentmondásos kapcsolatrendszerükben – alkotják Petőfi forradalmi magatartásának történelmileg determinált különösségét.

A moralitás uralma tehát – önmagában – távolról sem minősítheti Petőfi forradalmi magatartásának, erkölcsiségének totalitását. Mert nem törekedett *bármilyen áron* szubjektív moralitása kivetésére, nem kívánta az ellentmondásos valóságot *mindenképp* az elvont ideálokhoz igazítani. Idézett moralista elvéhez – „Én magammal akarok békében élni, nem a világgal” – korántsem ragaszkodott fanatikus merevséggel, így megőrizhette a forradalmiság lényegi követelményét, a valósághoz fűződő eleven kontaktust. Nézeteinek és magatartásának változásai épp arról tanúskodnak, hogy – ívelő eszményei mellett – nem tévesztette szem elől a nap követeléseit sem. Spira György méltán látja Petőfi – és eszmetársai – történelmi érdemét abban, hogy „végső céljait kitűzték ugyan, de maguk is csupán végső céloknak tekintették, s ennek megfelelően mindent megtettek azért, hogy liberális fegyvertársaikat a tőlük kitelhető legnagyobb erőfeszítésre sarkallják, ennél többre azonban nem próbálták rábírní őket.”²⁷ De e végső célok – konfliktushelyzetek sorát teremtő – pusztá meghirdetése is a moralitás hatalmának átmeneti, intenzív fölerősítését követelte.

S az előbbiekből fakadóan: a moralitás-legalitás hangsúlyos viszonyát Petőfi erkölcsi tudatában nemcsak az éles ellentét, hanem a vágyott harmónia élménye is jellemzi. Mert a költő gyakran és megalapozottan tekintheti magát – Horváth János szavaival – egy „nagy erkölcsi közösség” felelős képviselőjének, olyan kiválasztottnak, aki tömegek érdekeit, a pillanat elemi szükségleteit szólatatja meg.²⁸ „Egy ember szól, de milliók nevében!” – s ez *nem* a pusztá moralitás magánossága, hiszen benne a *mások* sorsával, a többség érdekeivel való teljes azonosulás rejlik. E kiküzdött összhang tudata pedig – tartóssáiban – sohasem tűnik el kései lírájából, forradalmi magatartásának spektrumából. Mert az itt és most feladataira tekintő forradalmiság folyvást megtöri a pusztá moralitás vonzasköreit. A konkrét cselekvés igénye és esélye – az elvont ideálok uralmát.

²⁵ Lenin Művei 33. 282.

²⁶ *A nagy nap. In, Petőfi és kora* (Szerk.: LUKÁCSY Sándor és VARGA János) Bp. 1970. 309–363. *Petőfi Kardja. In, A negyvennyolcas nemzedék nyomában.* 234–265. *Petőfi életéről és történelmi szerepéről. In, i. m. 322–331.*

²⁷ *Petőfi életéről és történelmi szerepéről.* 327,

²⁸ I. m. 448.

De az erkölcs dimenziója még más tanulságokat is sejtet. Petőfi *Naplójának* ismert sorait idézve: „Az utókor mondhatja rólam, hogy rossz poéta voltam, de azt is fogja mondani, hogy szigorú erkölcsű ember valék, ami egyszer annyit, mint republikánus, mert a reszpublikának nem az a fő jelszava, hogy 'le a királlyal!', hanem a 'tisztá erkölcs!' Nem a széttört korona, hanem a megvesztegethetetlen jellem, szilárd becsületesség a reszpublika alapja . . . enélkül ostromolhatjátok a trónt, mint a titánok az eget, s le fognak benneteket mennykövezni; ezzel pedig leparittyázzátok a monarchiát, mint Dávid Góliátot!” Az itt kibomló gondolatkörbe illeszthető néhány korábbi költemény ama kulcsrészelete, mely az elkövetkezendő forradalmat a *jók* és *rosszak* gigantikus küzdelmeként látatja (*Világosságot!*, *Az ítélet*). S utalhatunk továbbá arra is, hogy a zsarnokság-szolgaság kiemelt fontosságú kategóriapárja Petőfinél visszatérően morális színezetet ölt, királyellenes verseiben pedig az uralkodók erkölcstelensége válik hangsúlyos motívummá. Az erkölcsi ellentétezés tehát át meg áthatja – s korántsem lényegtelen összefüggésekben – a költő kifejezések forradalmi nézeteit. Úgy tűnik, a „szigorú erkölcsű ember” szemléletében az erény – valóságos érvényességi közeget jelentékenyen meghaladva – *történelmi küldetést* nyer, a hozzá *fűződő* viszony a társadalmi polarizáció egyik következetesen ismétlődő kifejezőjévé magasodik. De miért?

Miért volt szükségére Petőfinek arra, hogy a szemben álló erők bemutatásakor vagy a célok és eszközök megfogalmazásakor, a forradalom nyomán születendő új rend minőségének jelzésekor kitüntetett szerepet szánjon az etikum szférájának? Miért az erkölcs legjellegzetesebb kategóriáit alkalmazta alapvetően *nem* morális meghatározottságú összefüggések felvillantására? Hiszen tudjuk: a költő felismerte a társadalom valóságos tagozódásának alapjait – a kissemmizett *nép* és *elnyomók* vízvázlatot jelentőségű ellentétét. Nem volt kétséges számára az sem, hogy a remélt emberibb rend kivívása, a szabadság birodalmának megközelítése a nép és elnyomók forradalmi küzdelmét követeli. Petőfi – továbbá – töretlenül hitt abban, hogy a „világsszellem” fejlődése törvényszerű, tehát eszméi szerint a monarchia bukása, a republikanizmus diadala: történelmileg szükségszerű perspektíva. Vagyis: meggyőződésének e fundamentális tételei – látszólag – még nem feltételezik *okvetlenül* az etikai fedezetet, az erkölcsi igazolás posztulátumát. S a morális alkatú nézetek szerepét – ennek meghatározási kísérletét – tovább bonyolítja az a tény, hogy a kiforrott szemléletű költőnek nem voltak illúziói a népet illetően: „Igaz, hogy olyan a nép, amilyenek te rajzold – írja a követválasztás után Bacsó Jánosnak –, de csalatkozol abban, ha hiszed, hogy én valami *ideális testületnek* képzelem, nem, barátom, én egy szikrával sem képzelem különbnek, mint amilyenek lenni te állítod, de életem fő főrekvése, hogy olyan ne maradjon, amilyen jelenleg” (magunk kiemelése). E vallomásba hajló vélemény pedig szinte önellentmondást sejtetően áll szemben az absztrakt erkölcsi kategóriák alkalmazásával, a morálcentrikus törekvésekkel. Hiszen a desztillált *jóság* már e főntebbi idézet tükrében *sem* lehetne a valóságos nép lényegének kifejezője. S Petőfi forradalmi reményeinek ideológiák alapozottságát vonhatnánk kétségbe, ha az itt körvonalazódó illúziómentes népszemlélet közvetlenül – a ki nem iktatható *áttételek* nélkül – konfrontálnánk az erkölcsre messzemenően építőköző republikánus eszményekkel. Innen szemlélve: kérdéseink továbbra is nyitottak maradtak.

De Petőfi – bocsássuk előre – *mégis* szükségszerűen fordult az etikum övezetéhez, mert lényeges, feltétlen tisztázandó elvi kérdések sorára csak az erkölcs intenzív bevonásával válaszolhatott. Mert a magyar valóság által elevenen meghatározott történelmi-ideológiai tájékozódásai és autonóm eszményei alapján *csak* az erkölcs applikációjával felelhetett arra, hogy miért a nép magasodik az emberibb jövődől kizárólagos – törvényszerű – letéteményesévé. Arra, hogy az elnyomott, olykor „gyöngének” bizonyuló nép miképp teremthet egy minden eddiginél magasabb rendű társadalmat. S arra: *hogyan* vetítődhet ki a forradalmi változás az emberi viszonyok tereumára, *hogyan* válhat az eljövendő kor erkölcsileg is jóval fejlettebbé? Mert Petőfi számára nem kétséges: az a távolabbi holnap, melyért már a jelenben is küzdeni kell, az erkölcsi tisztaság végérvényes uralmát, a humánus maradéktalanságát ígéri. De nem ismerhette föl, hogy az emberek, miközben körülményeiket átalakítják, önmagukat is megváltoztatják. Nem tisztázhatta azt sem, hogy az erkölcsi értékek fejlődése – viszonylagos autonómiája ellenére – nem immanens folyamat, hanem az ösztársadalmi evolúció része és következménye egyben. Forradalmi eszméinek rendszerében a nép így *csak erkölcsileg* manifesztálódhat a jövő megtestesítőjeként, s a másik pólus, az elnyomók – a szenvedélyesen gyűlölt zsarnokok – is mindenekelőtt morális szempontból bizonyulhatnak a haladás akadályozóinak. Pontosabban: haladás-

ellenességüket többnyire erkölcsi hitványságuk fejezi ki. A szembenálló társadalmi erők és törekvések erkölcsi alapoottságú konfrontációja azonban – történetiszemléleti idealizmusa ellenére – kétségtelen igazságmoozzanatot is rejt: az elnyomottak valóban erkölcsi fölényben vannak elnyomóikkal szemben.²⁹

A monarchia és a respublika *erkölcsi* tartalmú szembeállítása – miként ez köztudomású – már a francia forradalom legkonzekvensebb jakobinus vezetőinek ideológiájában is szinte folyamatosan hangsúlyt kap. „A Francia Forradalom rendszerében mindaz, ami immoralis, politikailag ellenséges, ami erkölcsileg romboló, az ellenforradalmi.”³⁰ Hiszen: „a Köztársaság lelke az *erény* és az *egyenlőség*, és mivel célunk a Köztársaság megalapítása és megszilárdítása, következképpen politikai irányvonalunk elsődleges szabálya az, hogy minden tevékenységünk az egyenlőség fenntartását és az *erény fejlődését* célozza...”³¹ S e kiemelt törekvések elemi fedezete: „Szerencsére az erény *természetes* a nép számára, bármit mondanak is az arisztokratikus előítéletek” (a főtebbiekben is: magunk kiemelése).³² Robespierre – mutatis mutandis Petőfi meggyőződését idéző – szavai is tanúsíthatják: a polgári forradalmiság eredendően antinomikus, idealisztikus történelem- és társadalomképe szükségserűen vezet a moralizáló alkatú magatartáshoz és szemlélethez. Azokhoz az utópista elképzelésekhez tehát, amelyek az elvont erényességet növelik a republikánizmus – a társadalmi haladás – egyik leglényegesebb kritériumává és biztosítékává. Az erkölcscentrikus nézetek Robespierre és Petőfi ideológiájában egyaránt alapvető kérdések megválaszolására hivatottak, ekként a forradalmi cselekvés vállalásának – és vállalhatóságának – mellözhetetlen kísérői. Az érintkezési pontok meghatározója pedig e vonatkozásban a kitűzött – kitűzhetőnek ítélt – feladatok hasonlósága.³³

Petőfi ideológiája – emeljük *ezt* ki végezetül – a *jó* diadalának történelmi ígéreteivel, a republikánizmus és a kiteljesedett emberi tisztaság azonosításával egyaránt az *erkölcsi fejlődés bizonyosságát* is hirdeti. De a méltó jövőt mi sem képzelhetjük el a morális értékek egyetemes megmaradása és gyarapodása, a rossz „világtörténelmi szerepének” megszüntetése nélkül. A *jók* áhított győzelme Petőfi értelmezésében egy fejlett erkölcsiségű világ határozott szükségletét és ideologikus reményét közvetíti. Mai, tehát szükségserű anakronizmust rejtő közelítésünkben ez nem egyéb, mint egy olyan – elképzelhető – társadalom, melyben általánossá az erkölcsi értékek gazdagságához fűződő tudatos pozitív viszony válik. Petőfi eszmei hagyatéka ennyiben, erkölcsi szférájának e legátfogóbb üzenetében is: „*kinzó örökség*”...

Balogh Ernő

Illyés Gyula Bánk bán-átgázításáról

Nemzeti drámairodalmunk egyedülálló terméke, a *Bánk bán* általában találkozik olyan észrevételekkel, melyek szerint (gyakorlatlan lévén írója bizonyos rutin-kérdésekben) helyenként némi szövegmódosítás szükséges ahhoz, hogy a színházi közönség maradék nélkül élvezhesse. Illyés Gyula (e sokak támogatását bíró) álláspontját tette kézzelfoghatóvá a fentemlített átiratban, mely a drámai menet bizonyos pontjainak jobb kifejtését, nyelvi közérthetőséget, és néhány egyéb (alábbiakban felsorolt) vonatkozást érintett.

Mielőtt néhány ponton szembeállítanánk az 1819-es végleges szöveget és az 1976-os változatot, szükségesnek látszik néhány, alábbiakban igazolható fenntartást említeni. Először: mindenfajta szöveg-

²⁹ Vö. HELLER Ágnes, i. m. 221. Továbbá: 412.

³⁰ ROBESPIERRE, *A politikai erkölcs elveiről*... In, *A francia felvilágosodás morálfilozófiája* (Szerk.: LUDASSY Mária) Bp. 1975. 645.

³¹ Uo.

³² I. m. 646–647.

³³ Vitathatónak ítéljük tehát Horváth János idevágó nézetait (i. m. 441.). Az „új szociális” eszmék hatását részletesen elemzi PÁNDI Pál, „*Kisértejtárás*” *Magyarországon*. (Bp. 1972.) c. művében.

átírat (főleg amely nyelvi közérthetőségre hivatkozik) óhatatlanul leszűkíti, azaz egy, az átiró személye által determinált értelmezési síkra tereli a mondanivalót. Kissé bővebben: ha ez a változat egy alkalomra íródik, egy színrevitel, egy rendezés céljait szolgálja, üdvözlendő kezdeményezés, hiszen a rendezőnek szuverén joga (elméletileg) szövegmodosításokat alkalmazni. Ezzel szemben ezt a (könyv alakban is megjelent, bár bevallottan csak színházi adaptációt szolgáló) átírást többnek tarthatjuk ennél. Úgy tűnik, Katona Józseffel kongeniális tekintély, Illyés Gyula kellett ahhoz, hogy korunk közvéleményének felmutasson egy (részleteiben) új változatot, ez úgymond már nem intézhető el a „rendezői belenyúlás” szintjén. Másodszor: a *Bánk bán* cselekménye sok vonatkozásban pszichés síkon zajlik, sokkal nagyobb ennek szerepe mintsem várhatnók, s ez színpadi eszközökkel kifejezhető, ideértve persze a dráma nyelvét is. A lélek mélyéről látszik felszakadni a dikció, töredezettsége, súlyossága bizonyos helyeken (az átíratban) elveszti ilyen értelmű lényegét, mint „könnyű pipafüst” lengi körül a szereplőket. Álljon itt egy példa erre mindenekelőtt:

Katona:

Mikhál, Simon (megrémülve): Melinda?
 Tiborc (kucsmáját rágja): Hol?
 Bánk Hová
 tetted? Ki az, akit erre hoznak olly
 lassan? (Merően néz az ablakon ki)
 Ó, hogy egy zivatar le nem csavarja szemfedelét
 képéről! Éktelen lakossa a pokolnak, mit
 gyötörsz?
 Tiborc Ha kéntelen-
 Bánk Mit? Úgy? – Te sírsz? No hálá
 Istennek, amíg sírnak az ördögök,
 addig talán az emberiség örülhet!

Illyés:

Bánk Melinda gyilkosának?
 Tiborc! Rád bíztam! Hol az asszonyod?
 Tiborc Nem e földön már nagyuram. Utolsó szava te
 voltál . . . Mikor a királyné öccsének pribékjei . . .
 Rajtam is négy sebet ejtettek, miközben . . . majdnem
 fiadat is . . .

Visszatérünk még arra, hogy e példák esetleg milyen funkcionális, értelmezési lehetőséget hordoznak, ám előbb próbáljuk meg (némi erőszakkal) típusait adni az egyes szövegmodosulatoknak: 1. „Egyszerű” nyelvi-stiláris változat, a színpadi szövegmondás-hatás könnyítésére, a nyelvújítás hatása érezhetően lévén, az archaikus, nehezen érthető sorok mai köznyelvre való átvevése. 2. Értelmezési, dramaturgiai változatok, vulgo: ahol Illyés a drámai menetet vontatottnak, nem a kifejelet felé haladónak tartotta, rendezői utasításokat, szövegrészeket megváltoztatott, saját koncepciójának megfelelően. (Törvényszerű, s már az előbb is szó esett erről, hogy a két típus helyenként interferáljon. Pl. értelmezési probléma lehet a nyelvi változtatás is, de a változat is szolgálhatja a pusztá, a jelzésszintű megértést. Utóbbira példa: a János-áldás szokása a mai közönség számára kevésbé kézenfekvő, Illyés kissé megvilágítja.)

Az első módosulattípus nem túl érdekes. Analitikus felosztásuk nem szolgálja az átírást fővonásainak felvázolását. Egyetlen, ilyen szinten érdekes példát említenénk, álljon itt, mint az ilyen magyarázás tipikus buktatója:

Katona:

Gertrudis: . . . kikergettetni kész lehetnék országaimból . . .

Illyés:

Gertrudis: . . . kész lennék téged kikergetni tüstént országaimból . . .

Katona az idézett helyen szenvedő értelemben használja a „kikergettetni” kifejezést, míg Illyésnél Gertrudis Ottót kergetné ki, aki holnap amúgy is utazik. A szövegkontextus feltétlenül az előbbire utal: a Melinda elleni vétés Gertrudis bukását (is) hozná (ahogyan valóban). Illyésnél ez a rákövetkező sorokkal ellentétben fenyegetésszerű. Gertrudis a sorral. („kikergettetni kész lehetnék”) helyzete kényességét hangsúlyozza, erre hívja fel túlzásával Ottó (és Biberach) figyelmét. Kétség sem férhet Gertrudis részéhez a Melinda elleni, nevezzük így: merényletben. Gertrudis és Ottó első szakaszbeli vitáját Biberach hallja, hisz a királynő távozása után öccse kikiált: Biberach! A ritter ördögi intellektusára hallgatva adja az altatót Gertrudisnak, akinek „lavabo” távolmaradása ad lehetőséget a cselekvésre Ottónak. Nem ártatlan tehát, felelősségét súlyosbítja az is, hogy tisztában van állásfoglalása jelentőségével, mint azt a fenti idézet is kifejezi. Katona maga sincs túl jó véleménnyel hősnőjéről, helyesebben eredetijéről, csak „... mély tiszteletre méltó állapotja az, mely engem valamennyire a mentségére kényszerített”.

Ezek után áttérhetnénk a komolyabb, a drámai menetet befolyásoló változtatásokra. Az első ilyen, egy, a lovagdrámákból ittfeledett betétesckét (a Simon 7 fiáról szólót) töröl. Sem cselekményi, sem egyéb funkciója nincsen, tehát szerencsésnek mondható finomítás, megjegyzendő, hogy korunk minden valamirevaló rendezéséből hiányzik, mert eltereli a nézőt (aki felettébb fogékony az ilyen álkonfliktusokra) a drámai kifejeletről. A következőt már nem értékelhetjük ilyen sommásan. Bánk első színrelépéséről van szó, az eredetiben csak egy felkiáltás a szövege, a változatban hatsoros magyarázatot fűz visszatértekre, pontosítva, magyarázva a történeteket. Kevés-e az előversengésbeli két utalás, Petur célzása, valamint Bánk belépő szavai a helyzet megértéséhez vagy nem? Czimer József szerint kevés.¹ Lehet, de kérdés marad, ez volt-e, ez a narratív forma az egyedül üdvözítő megoldás? Az ezután következő Bánk–Tiborc jelenetben egy lényeges mondat kimarad. Ez az előző pontosítással ellentétesen hat, hiszen Katonánál látjuk, ab ovo gyanú lappang, a nagyúrban a felesége becsületét fenyegető veszélyt illetően. (Ez nem dramaturgiai tévedés. A mérániai életfelfogásáról, egyáltalán: ittlétéről van véleménye Bánknak, úgy látszik.)

Bánk

... – Talán ez a királyos asszony azért tetéz munkákat a munkára, hogy szemem elkábulásakor szívemben a benn lakó becsületet megölje?

E sorok Illyésnél nem szerepelnek, s ez már a drámai értelmezés síkján hat. Hasonlóan az első felvonás Melinda–Ottó jelenetéhez, ahol (az általában elfogadott vélemény szerint Melinda alakjában már bizonyos szentimentális reminiscenciával találkozunk) Melindának egy sora van: „Ó, hogy én csak sírhatok!” Az átigazításban a 7 sornyi magyarázó szöveg a hontalanok szimpátiájáról, stb. az eredetileg nem ilyen kirajzolt, polarizált jellemnek szánt Melindát határozottabbá faragja. Ez értelmezési (úgy mond fakultatív) kérdés, csakúgy mint a 10 sorral lejjebb következő (betoldott) Ottó-sorok, melyek álnokságát (mint „hontalantárs” kíván Melinda kegyeiben maradni) hangsúlyozzák. Közvetve: látható az eddigiekből, hogy Illyés egyértelműsíteni, polarizálni igyekszik, (talán szándékán kívül) holott Katona Józsefnek ez nem volt célja.. Bizonyos balladai homályt Gyulaiától kezdve mindenki elismer, s ez éppen a jelleme pluralitásában testesül meg.

Az első felvonás végi Bánk-monológ előbbre kerül, nyilvánvalóan azért, hogy a nézőnek ne legyenek kétségei afelől, hogy Bánk már nem fültanúja a merénylet részleteinek. Ez kitűnő színpadi fogás, mert a főhős ki-belépése a színre, mást sugallt. A második felvonásból kimarad az első jelenetbeli „pajzs-motívum” mely a hét testvérhez hasonló lovagdrámai maradvány. A harmadik felvonásban jelenetek cserélődnek fel, jelesül a Tiborc-nagyjelenet és Izidóráé. Az eredetiben könnyen követhető ennek szerepe: a Melindával való vita, majd Izidóra célzása megerősíti Bánk bán gyanúját, miszerint a királynő személye volt (így vagy úgy) a garanciája Ottónak, s mindezt tetézte meg Tiborc az országalakók nyomorának előcitolásával. Ez pontosan kiszámított ívelés, melynek végén szükségszerűen következik az ország *nagyurának* fellépése a királyné ellen, a polgárháború megakadályozására, sérelmének megtorlására. Az átiratban előbb Tiborc beszél, majd Izidóra (ő itt egyébként részletesen

¹ CZIMER József, *A Bánk bán szinszerűsége.* = ÚÍ 1975. 11. 69.

előadja Ottó tettét, de csodálatos módon elhallgatja azt, amit az ötödik felvonásban egyfolytában szajkóz, s ami Bánkot még meggondolásra készíthetné: „... de méltánytalanságot nem tett soha.”) Ez hullámvázát teszi a kifejeletet, nem Tiborc szavai, az ország helyzete adja meg a végső lökést, hanem Izidóra szerelmes intrikája.

A negyedik felvonást Illyés a Pontio di Cruce által küldött levéllel kezdi, azzal, amit az eredeti ötödik felvonásban a zászlósúr olvas fel a királynak. Gertrudis tudomására jut az országbeli elégedetlenség, a „szűnyogok” mozgolódása. (Sokaknak szálka a „szőnyeg” kifejezés, – nem az egyetlen archaikus, megváltozott jelentésű szó ez a drámában, – ezt valami rosszul értelmezett szövegűség kedvéért meghagyni kár volna, az igazi baj az, hogy a felvonás idején van, egy in medias res helyzetben.) A levélnek egyetlen lényeges szerepe van: Endre rákövetkező szavai: „Ő hibás, másképp nem ölte volna meg magyar”, ha meg az volt, az hibádzik, hogy orvul gyilkolták meg. A változatban mindez nem ilyen hangsúlyos, s valóban: nehéz szövegmódosítás nélkül, úgy adaptálni e sorokat, hogy korunkban rátapadt „rossz csengését” iróniának ne érezzük. Mindezek elkerülésére került a levél a negyedik felvonás elejére, valamint az „átkozott” ötödik felvonás feszezbébbé tételére, megkurtítására. (Igazán gyenge aggály: a horatiusi elvhez Katona még következetesen hű volt.)

A legnagyobb átalakítást az ominózus „ötödik” szenvedte, szinte csak példaként ragadható ki néhány elem, az összevetés támpontjául. Egy aprónak látszó mozzanattal kezdenénk, Myska bán magatartásával, pontosabban szavaival. Az eredetiben rögtön a felvonás elején egy udvornik számol be a királyfiak megmentéséről, gúnyos éllel adja elő ezt és a kapott jutalmat. A változatban Myska maga mondja el tettét a királynak, gyermekes dicsévképpén. Szépirói módosítás ez, – mennyire determinálja Myska jellemét, nem enged teret Katonával ellentétben a szereplőformálásnak, hisz az infantilis hencsereg nem adható egy peturi-bánki formátumú lovag szájába.

Myska Épp csak addig
 Sietnem kellett megmenteni a királyfiakat
 Sikerült!

A kulcspont: Bánk tudomást szerez Melinda haláláról. Milyen a megoldás, amit Illyés alkalmaz (a király száján kicsúszott szó) s milyen az amelyet Katona, ez a (biztosan régimódi) pittoreszk tabló, a pásztorsip hangjával kísért ravatal? Továbbá:

Bánk Uram; egyaránt beszennyeződünk . . . (Illyés)
 Jobban be van neved mocskolva, mint az enyém . . . (Katona)

Ez végképpen túlmegy az egyszerű értelmezésen: szélsőséges, még egy előadás számára is kemény polarizálása egy Bánk bán-felfogásnak. Nincs Bánkban sem erő, sem szándék a prókátorkodásra, bomlani készülő pszichikuma őszinteséget diktál. Átlát Gertrudis mentegetőin, akik Biberachra, altatóra hivatkozva próbálják a holt királynét „mosdatni”. A drámai igazság szempontjából szegényessé vált „valódi” történelesen túl súlyosan esnek a latba kormányozási princípiumai, mindent motiváló nemzeti, faji gögje. Bánkot egyedül Melinda elvesztése roppantja össze, az, hogy ebben részesnek érzi magát. Észre sem veszi az udvariak meg nem értését, királya ellenérzéseit, tettéért kész bármire, tudja: mindent egyszemélyben, mint Magyarország nagyura tett, birtokában erőinek, szellemének. Bűnös viszont: Melinda halálában, kételkedésében iránta, megtévelyedésében, persze: Ottó is „... néjje bosszulója”. Illyés „kompromisszumos” sorai tehát egy másfajta konklúzió felé vezetnek.

A *Bánk bán* átigazítás nem olvasói fogyasztásra készült. Azt írja ugyan Illyés művének előszavában, hogy „Nyugodtan teszem . . . az irodalmi fórum asztalára is”.² A változtatás azonban, főleg a drámai kifejelet síkján, csak egy a lehető értelmezések sokaságából, ezért legalábbis veszélyes a kanonizálása, hiszen Illyés tekintélye a drámai szakmában éppen azzal a veszőllyel jár, hogy értelmezésmódja norma lesz másoknak, a bizonytalanoknak, egy protokoll-nemzeti értelmezés princípiuma. Ahogyan például Gyulai Pálé azzá vált. Az átdolgozás jelentős részét teszi ki a nyelvi jellegű korszerűsítés, ugyanis

² KATONA József, *Bánk bán (Illyés Gyula átigazításában)*. Bp. 1976. 8.

Kazinczyék mozgalmának egész nyelvünket megmozgató hullámai irodalmunk ezen alapművét elkerülték. Mélyebb analízist igényelne, vajon szándékosan is archaizált-e Katona (tehát korához képest), mindenesetre az előbbi tény erre utal. Egyszerűbben: Lássuk néhány példán, hogy milyen mélységben hat egy nyelvi korszerűsítés, mely egyébiránt szükségesnek látszik, mely a színi mechanizmusban, a megértésben, a szövegmondás könnyítésében a színész, a rendező, a néző érdekeit szolgálja:

Katona:

Petur ... ő rang, ígélet és aranyhegyek
zacskóba zárt szelével el tudá
mázos kegyelmét osztogatni.

Illyés:

... ő rang, ígélet: ily aranyhegyek
üres zacskóval jól el tudá mázos
kegyelmét osztogatni...

Elveszett egy nagyon frappáns metafora, – szól a filosz s el is hallgat: Körülbelül harmadszori olvasásra érthető meg az eredeti, s erre a színpadon nincsen idő. Vagy:

Katona:

Petur ... Egész ország csupán
nyelvén lebegni láttatott

Illyés

... Egy könnyedén kiröppentett
szavával odadobta volna egész hazánkat...

Megér-e ennyit a nyelvi közérthetőség, maradjon már nyitott kérdés. A színházi gyakorlatnak megfelelő formáltatott ilyenné örökségünk egy darabja, mindenképpen közelebb vitt a *Bánk bán* problematikájához.

Lehetséges azonban, hogy a szövegstílus dinamikájának megváltozása, a konfliktushelyzetek némi-nemű eltolódása, ez a nemes és erkölcsös jószándék vezette tett hosszabb távon esetleg csak megkönnyíti az egyes adaptációk dolgát. Eltávolít a valódi szövegből kibontható kontinuumoktól, ösztönösen sem vonhatják ki szelleme alól magukat a színrevivők. A mű körül zajló vita (s ebben maradék nélkül egyetérthetünk) feltétlenül a dráma mind mélyebb és mélyebb régióinak feltárását szolgálja.

Mindez esetleg egészen eredeti, eltérő felfogásokat nyújthat, persze az alapeszme szolgálatában: az idegen elnyomás sajátosan magyar, „belsőleg jelenlevő” formájának feltárása, az ezzel való opponálás az egyetemes erkölcsiség nevében.

Huszka Imre